

Eind 1938 werd ik van Batavia overgeplaatst naar Bandoeng. In de Mangalaan nr 10, vlakbij het ons vertrouwde adres van mijn schoonouders aan de Blimbinglaan nr 13, konden we zonder wachttijd terecht. De verhuizing van onze inboedel vanuit Batavia verliep zonder problemen. Onder die inboedel bevonden zich ook nog steeds meubelstukken die in Cheribon voor ons huwelijk op maat waren gemaakt.

Het rommelde toen al flink in West Europa. Er ging een sterke dreiging uit van het nationaal-socialisme in Duitsland, dat zich zeer krachtig had bewapend. Te zelfder tijd hadden, mede onder druk van de economische wereldcrisis, andere naties, waaronder Engeland en Frankrijk, de eigen strijdkrachten nogal verwaarloosd en moesten zo lijdelijk toezien hoe Duitsland, onder aanvoering van Hitler, zich niets aantrok van het vredesverdrag van Versailles, noch de Volkerenorganisatie in Genève.

Ook in Nederland was de defensie sterk veronachtzaamd door voortdurende bezuinigingen. Het waren de jaren van de demonstratieve optochten met "gebroken geweertjes"; het socialisme vierde hoogtij. Frankrijk had langs haar oostgrens met Duitsland een onneembare verdedigingsgordel gebouwd, de Maginot-linie, waarachter men zich veilig beschermd achtte. De waarschuwend stem van de vooruitziende strateeg De Gaulle werd volstrekt genegeerd. Nog even was er wat hoop op vrede, toen na de Duitse inval in, en inlijving van, Sudetenland, een enthousiaste Engelse premier Chamberlain, gewapend met paraplu, in München een accord bereikte met Hitler, en naar London terugkeerde met de boodschap "*peace in our time...*".

De vreugde duurde helaas maar kort, eind Augustus 1939 barstte de bom, de Duitse inval in Polen luidde de 2e Wereldoorlog in. Nederland rekende er, gegeven de goede verhouding met Duitsland, ook ditmaal op om, net als in 1914, neutraal te kunnen blijven, maar riep wel de strijdkrachten op. Ook in Indië werden de strijdkrachten gemobiliseerd. Een telefoontje uit Batavia meldde een door mij ontvangen oproep voor "opkomst met spoed...".

Er was geen tijd meer voor overdracht van het rayon aan een opvolger, maar heel nodig was dat ook weer niet. De oorlogsdreiging in Europa had al enige maanden eerder geleid tot een drastische maatregel van Nestlé. Men achtte Ned. Indië ook potentieel oorlogsgebied, en staakte het verkopen op krediet. Uitstaande vorderingen moesten met spoed verrekend worden, en er mocht nog slechts tegen contant of onder rembours geleverd worden. De afnemers werden niet op kosten gejaagd, er waren geen rembourskosten, maar wel kwam er 2% korting voor contant. De maatregel stuitte aanvankelijk op nogal wat onbegrip bij vele afnemers, maar Nestlé was onverbidlijk. Tot ieders verbazing was er, enkele weken na de schokkende maatregel, nauwelijks sprake van een terugval in de verkoop. Vooral de goede, financieel gezonde afnemers waren dik tevreden met de 2% extra marge.

Op 31 Augustus vóór middernacht moest ik mij melden in de marinekazerne Goebeng in Soerabaja. De plunjezak werd tevoorschijn gehaald, en op die Koninginnedag kon ik in helder gestreken matrozenpak (met "braniekraag") in de trein stappen. Op het station van de Staatsspoorwegen in Bandoeng was het een drukte van belang. Enkele tientallen dienstplichtigen, alle met bestemming de Marinebasis Soerabaja, namen bedroefd, vaak huilend, afscheid van vrouw en kinderen en van ouders. Die mineurstemming was echter spoedig vergeten toen de "Eendaagse" het station had verlaten en op snelheid kwam. Oude vrienden begroetten elkaar in de wagons. De treinreis van 12 uren verliep verder vlot.

Bij de Marine was alles piekfijn geregeld om de van her en der aankomende mobilisanten op te vangen. Op het station Goebeng in Soerabaja werden wij opgewacht door een officier en enkele onderofficieren. In gelid werd afgemarcheerd naar de kazerne, waar ons de eerste verrassing wachtte. Ondanks de oorlogsdreiging was ter viering van de 59e verjaardag van Koningin Wilhelmina de feestverlichting ontstoken. We kregen gelegenheid tot douchen, en na een goede maaltijd konden wij ons klaarmaken voor de nacht. Een nieuw hoofdstuk in mijn leven nam een aanvang.

ZIE DE MAAN SCHIJNT OVER DE GOLVEN

De mobilisatie, in September 1939, betekende voor mij zeven maanden dienst bij de Marine. Zij begon onder dreigende omstandigheden, maar er was nog geen direct oorlogsgevaar en zo kon het een periode worden waarop ik altijd met veel genoegen terugkijk. Goed, ik was ver van huis, Elly was al zeven maanden in verwachting van de geboorte van Rita, en zij moest zien rond te komen van de helft van mijn salaris. Zo was de regeling bij Nestlé, die internationaal gold en die ervan uitging dat de overheid, die gebruik maakte van de werkkraft, de andere helft zou betalen. Dat is ook wel gebeurd, alhoewel pas vele maanden na het indienen van mijn verzoekschrift. Maar er zijn nimmer financiële problemen geweest.

Intussen kon ik genieten van het leven aan boord en reizen door de archipel van het meest zuidoostelijke punt van Indië, Timor Koepang, tot het meest noordelijke, de diep in de Zuid Chinese Zee gelegen Natuna-eilanden. Als korporaal-schrijver had ik ongeregelde werkuren; ik moest dag en nacht beschikbaar zijn, en was daarom vrij van wachtdienst. En als er niet geoefend werd in eskaderverband, deed het rustige varen over een kalme zee meer denken aan een pleziervaart dan aan de vooravond van een oorlog. Vele avonden bij heldere maneschijn met wat baksgenoten op de voorplecht, voorzien van een biertje en een zakje pinda's, blijven in mijn geheugen gegrift. De bemanning onder de rang van sergeant had recht op twee flessen bier van 0,6 liter per dag, maar wie goede relaties onderhield met de winkelbeheerder -en als geoefend verkoper van bier zorgde ik daar natuurlijk voor- kon vaak wel een flesje extra versieren.

Daags na de aankomst in Goebeng kregen de opgekomen dienstplichtigen hun bestemming te horen. Voor mij was dat een plaats bij het Stafbureau van het Tweede Eskader. Kapitein-ter-Zee (Kolonel) van der Kun was de bevelhebber van de nieuw gevormde flottielje, die bestond uit twee moderne torpedojagers, twee onderzeeboten van de "K"-klasse, een hulpschip en het vlaggeschip, Hr. Ms. kruiser "Java", onder commando van Kapitein-Luitenant ter Zee (Overste) van Stralen. Chef-staf van het eskader was Reserve Luitenant-ter-Zee 1e Klasse, genaamd Schokking, in de burgermaatschappij inspecteur van de Stoomvaartmaatschappij Nederland.

Als een matroosje, vlug en net...

Nog diezelfde dag moest ik aan boord komen van de "Java". Die lag gemeerd in Tandjong Perak, aan de handelskade, dat was gemakkelijker voor het inladen van scheepsvoorraad en munitie voor langere tijd. Ik zette voet aan boord, verzuimde niet om, zoals voorgeschreven, te salueren voor de vlag, en meldde mij via de wacht bij mijn nieuwe baas, een sergeant-schrijver, en bij mijn divisiechef, Luitenant-ter-Zee 1e klasse Jacques Wouters. Deze laatste bleek een oude bekende te zijn. Hij was getuige op het huwelijk van Jan Wouters (naamgenoot, maar geen familie) en mijn nicht Wies De Vogel in 1927, in de Djamboelaan in Batavia. Nadien had ik hem nog een keer ergens ontmoet. Een chef met wie ik vrijuit kon praten en die ik in ieder geval gemakkelijk kon bereiken, mits ik maar "meneer" zei als er anderen bij waren. Zo was de dienstverhouding.

Voor het nieuwe Stafbureau was ruimte vrijgemaakt op het achterdek, plaats biedend aan een bezetting van drie man, dat waren de sergeant, mijzelf als korporaal en een matroos, in de burgermaatschappij een onderwijzer. Wij hadden het gezellig met z'n drieën, vooral dank zij de sympathieke sergeant. Na enkele dagen kreeg onze matroos het heel moeilijk. Als het schip maar licht slingerde, werd hij al zeeziek en was niet aanspreekbaar. Hij reageerde niet op bevelen, was eenvoudig van de kaart en bleef languit liggen op de vloer van het kantoortje, tot grote ergernis van de chef-staf. Anti-zeeziekte pillen waren er nog niet, en de scheepsarts kon niets voor de arme kerel doen. De sergeant hield hem wel altijd de hand boven het hoofd en zette zich in voor een overplaatsing naar de wal, maar dat lukte pas na bijna een jaar.

Kanonnen met inktvlekken

Die eerste dag werd er een splinternieuwe stencilmachine voor ons bezorgd. Die moest uitgepakt en gebruiksgereed gemaakt worden. Hoe eenvoudig dat ook leek, het liep tot mijn schande verkeerd af. De inktvoorziening speelde ons parten. In mijn kantoorpraktijk had ik weliswaar al meerdere malen een stencilmachine bediend, maar nimmer zo'n apparaat geïnstalleerd, en dat gebrek aan kennis brak mij toen wel op. Het bracht de eerste botsing met de chef-staf, want er moesten vele berichten, aanwijzingen en bevelen de deur uit. Opluchting dus allerwege, toen de stencilmachine het eindelijk deed. Het had de hele dag geduurd voordat we eindelijk een leesbaar stencil zonder inktvlekken produceerden.

Stencils waren toentertijd zeer belangrijk voor de communicatie aan boord. Voor de verbinding met de andere schepen van het eskader waren er de seinlamp, het vlaggeseinen en de radio. En ten slotte werd gebruik gemaakt van sloepen, wanneer er beraad nodig was en officieren van de onderdelen naar het vlaggeschip moesten komen.

Mijn uitrusting was verrijkt met een hangmat met dunne matras en dito deken. Die "kooi" moest wel gebruiksgereed gemaakt worden; de ophanging, het bevestigen van de scheerlijntjes, moest secuur gebeuren. Voorlopig hoefde ik me daar echter geen zorgen over te maken, want de "Java" was bemand op oorlogssterkte, namelijk 660 man in plaats van 600. Dat veroorzaakte voor vele nieuwkomers een probleem bij het vinden van een slaappleats. Ik ondervond dat al direct de eerste avond. Er was alleen nog plaats in een pantsergang, benedendeks aan beide zijden van de machinekamer. Het was er snikheet en er liepen voortdurend mensen langs. In feite waren de pantsergangen volkomen ongeschikt als slaapgelegenheid, maar ja, er was bijna nergens anders plaats.

Uiteindelijk lukte het mij, nog een plekje te vinden op het onoverdekte bovendek, vlak achter het reserve-anker. Dat grote anker bood wel enige beschutting tegen de wind, maar het was er vrij koud zo onder de blote avondhemel. Bovendien was te verwachten dat het bij varend schip nog veel frisser zou worden. Erger was, dat een plensbui mij een keer dwong tot een overhaaste vlucht naar de pantsergang. Ik herinner mij nog het gesprek met divisiechef Jacques, die een toelichting behoeftte op mijn ongewone verzoek om een extra deken. Verbazing en ongeloof, toen hij de reden hoorde.

De ruimte was echter een redelijke oplossing, en bleef dan ook enkele weken mijn vaste stek. Totdat ik een goede slaappleats in het dagverblijf wist te versieren. Door mijn positie in de administratie was ik vaak vroeg op de hoogte van overplaatsingen, en zo kon ik tijdig een afspraak maken voor het "overnemen" van het ledikant van een vertrekkende korporaal. De deal werd bezegeld met een flesje bier en een goede sigaar, en op de dag van zijn vertrek was ik vroegtijdig present om mijn nieuwe plaats te bezetten.

Ik kon mijn kooi ophangen op circa 60cm onder de stalen zoldering, met net voldoende ruimte om enigszins rechtop in de hangmat te kunnen zitten. De routine van het 's avonds plaatsen en 's morgens vroeg loshalen en oprollen van de kooi was gauw geleerd; veel moeilijker was het om erin en eruit te komen. Je moest je aan een verwarmingspijp optrekken, dan de benen in de kooi zwaaien en bij het opstaan dezelfde acrobatische toer in omgekeerde volgorde uitvoeren. Maar eenmaal in de kooi, was het wel comfortabel liggen zonder de slingering van het schip te voelen, ook niet als het heftig te keer ging.

Direct na het verlaten van de haven van Soerabaja volgden de eerste oefeningen in eskader-verband. Hoewel vrijgesteld van wachtdienst, kreeg ik een post toegewezen, de achter-munitiebergplaats. Dat was een groot magazijn, goed beschermd door dikke pantserplaten en bereikbaar door een smalle toegangspoort. De ammunitie voor de kanonnen bestond uit 50cm lange granaten met een gietijzeren mantel en 75cm lange geelkoperen hulzen. Ze waren flink zwaar; de hulzen zaten bovendien dik in het vet en waren dus glad. Alles lag keurig gestapeld en moest handmatig in de munitieliften geplaatst worden voor transport naar het bovendek.

De voor- en de achtersteven hadden elk hun munitiebergplaats voor vier 15cm kanonnen. De verdere bewapening van de "Java" bestond uit aan stuurboord en bakboord elk vier kanonnen van 7,5cm en luchtafweer op het bovendek en achter de commandotoren. Het geschut dateerde van 1925 en werd nog voornamelijk handbediend door groepen van vijf man. Maar ook kon het, samen met enkele grote zoeklichten, worden aangesloten op de centrale vuurleiding. Op kritieke momenten bewogen de in aanmerking komende kanonnen zich parallel met de nachtkijkers in de zoekrichting. Kwam het doel in zicht, dan stonden ze vrijwel vuurgereed.

Bij het begin van de Tweede Wereldoorlog was Nederland nog neutraal, maar in Azië had onze marine van oudsher contact met de Engelsen, die met de krachtig versterkte vlootbasis Singapore het zuidoostelijke deel van de Aziatische wateren beheerste, de zogenaamde "Maleise Barrière". Zo kwamen wij te weten dat de vuursnelheid op onze schepen lager lag dan bij de geallieerden. Vooral die van de 7,5cm kanonnen, die nauwelijks 5 schoten per minuut afvuurden, moest opgevoerd worden naar 6 à 7 per minuut.

Daarvoor was onder meer nodig een snellere aanvoer van de spekgladde munitie. Dit verliep niet altijd even soepel. Een ongeluk waarbij een dienstplichtige flink gewond raakte, zette even een domper op het programma. Er had nogal wat bloed gevloeid, maar dat was tevens een onverwachte oefening voor de gewonden-verzorgingsploeg.

Verhoging van de vuursnelheid werd door voortdurend oefenen gedeels bereikt. Toch bleef onze marine zich zeer bewust van de eigen beperkingen en zwakte ten opzichte van de potentile vijand. Met die kanonnen zouden onze schepen het toch maar moeten opnemen tegen 20cm of nog zwaarder geschut, plus torpedos die bovendien een veel groter bereik hadden. In een open gevecht zouden wij zodoende al onder vuur komen te liggen terwijl de vijand voor ons nog onbereikbaar zou zijn. Wij zouden het daarom altijd moeten zoeken in de "verrassing", dus vooral in nachtgevechten. Daarop moest terdege getraind worden.

Er moesten geregeld werkzaamheden buitenboord verricht worden, zoals het schoonschuren en verven van de scheepswand, en het binnenhalen van de bamboevlotten die bij schietoefeningen nodig waren. Op zo'n vlot, van een 6 x 6 meter, werd een groot vierkant zeil geplaatst dat als schietschijf diende. Het werd 's nachts of in de vroege morgen door een motorboot versleept om enige mijlen verder, buiten zicht, in volle zee losgelaten te worden.

De vuurleiding had tot taak het zeil, dat ongeveer even hoog boven de waterspiegel uitstak als de romp van een torpedojager, zo snel mogelijk op te sporen. Wanneer het in zicht kwam, was de afstand circa 11 km, nét binnen het bereik van een 15cm kanon. Officieren met verrekijkers noteerden vanaf de brug de inslag van de granaten. Na de oefening werd het vlot, of wat ervan over was, opgepikt, aan boord gehesen en naast de voorsteven opgehangen. Bij dit karwei moesten wel twee man over boord en het water in, om het takelen mogelijk te maken.

Je kunt wel opklimmen, maar kijk goed uit!

In die sector opende zich voor mij plotseling de gelegenheid om van de uitzichtloze taak in de munitiebergplaats af te komen. Dank zij de bevriende divisiechef werd ik ingedeeld bij de groep "tijdwaarnemers". Als nieuwe positie kreeg ik het kraaienest toegewezen, halverwege in de voormast. Ik leerde om, gewapend met een stopwatch en een notitieblok, langs de touwladder die uitkijkpost snel te bereiken en tijden op te nemen. Eerst die welke verliep tussen het belsignaal van de vuurleiding: "doel in zicht" en het vallen van het eerste schot; nadien, de tijdpozen die verstreken tussen een instructie om een kanonrichting te wijzigen, en het daarna geloste schot. Na de oefeningen leverde ik mijn aantekeningen in bij de artillerieofficier, ik heb er nimmer enige bemerking op gekregen.

Op het oog misschien saai werk, maar ik was dik tevreden met die post, vanaf waar ik een prachtig zicht had over het gehele schip en de omliggende zee. Vooral de, vaak tweemaal per week gehouden, nachtelijke oefeningen waarbij de "Java" torpedo-schijnaanvallen onderging, waren een boeiend oorlogsspel. De snelle, met bijna 30 mijl per uur zigzag over het water scherende torpedojagers, die de op hen gerichte zoeklichten en kanonnen die lichtspoormunitie afvuurden moesten zien te ontwijken, waren beelden die anders slechts te bewonderen waren in films of schilderijen, of foto's in tijdschriften.

Schrijvend over die bamboevlotten, denk ik aan hetgeen Bert in zijn memoires vertelde over de partijen *boeloe petoeng* waarvoor Vader leveringscontracten had met de Koninklijke Marine. Dit was de dikste en sterkste bamboesoort, in lengten vaak van meer dan 10 meter, hol dus relatief licht en met een grote drijfkracht. Er was behoefte aan voor "opname/kartering", en ook voor de vele drijvende schietschijven was heel wat van die bamboe nodig.

Tot de dagelijkse oefeningen behoorde ook het doelmatig gebruik van de twee eenmotorige Fokker boordvliegtuigen. Tweemaal per dag, vroeg in de morgen en een uur voor zonsondergang, voerden de "ogen" van het eskader verkenningen uit in een straal van circa 100 zeemijlen. Ze stonden geparkeerd op het middendek en moesten met een lier over de verschan-sing getakeld worden. Dat was wel precisiewerk, en iedere dag weer een heel gedoe.

De checklist werd afgewerkt en de motoren gecontroleerd, omdat een vlotte start een vereiste was. Dan beklommen de piloot en de waarnemer het vliegtuig, en wanneer de lier was aangehaakt, begon het overboord zetten bij stilliggend schip. Dit gebeurde met beide Fokkers vrijwel gelijktijdig. De vleugels konden in die tijd nog niet worden opgeklapt, en als de toestellen buiten boord aan de takel hingen, was er maar weinig ruimte tussen de kwetsbare vleugeltips en de scheepswand. Aan elke zijde stonden twee mannen klaar om botsingen te voorkomen. Een ervaren bootman zorgde met handsignalen en zijn karakteristieke fluit voor instructies aan de lierbemannings. Zodra de planes dreven, werden de lierkabels losgemaakt en konden de toestellen op eigen kracht afstand nemen van het schip, vaart maken en opstijgen.

Na de verkenning meldden zij zich via de radio en daalden kort na elkaar, omdat het binnenboord halen meestal geschiedde bij varend schip, maar dan één machine per keer. De Fokker "landde" dan opzij van de langzaam stomende "Java" en kwam voorzichtig langs zij, tot de waarnemer de klaarhangende lierkabel kon grijpen en het toestel aanhaken. Dan kon de motor afgezet worden en het optakelen beginnen. Iedere onachtzaamheid kon mensenlevens kosten. Telkens weer een spannende manoeuvre, en grote opluchting als alles goed was verlopen.

Bij de marine werd al vele jaren geoefend met het aan boord takelen van motorsloepen en vliegtuigjes bij varend schip. Op één van de oorlogsbodems was eens in de leerfase een ernstig ongeluk gebeurd. Tijdens het binnenboord halen van een bemande motorsloep, ging er iets mis en werd de sloep kopje onder getrokken door de lierkabel. Daarbij verloor een jonge luitenant-ter-zee het leven, een kostbare les.

De taak van het Tweede Eskader in de Indische wateren was allereerst het patrouilleren om de neutraliteit te handhaven. Eén van de eerste doelgebieden was de omgeving van het eiland Boeton, bezuiden Celebes. Ik heb al eerder in deze memoires verteld welke rol Straat Boeton in het begin van de Eerste Wereldoorlog had gespeeld. Een dergelijke verrassing mocht zich natuurlijk niet herhalen, daarom moest de "Java" een oogje in het zeil houden. Er bevonden zich namelijk diverse Duitse vrachtvaarders in de wateren in het noorden van de archipel.

Van het bezoek aan Straat Boeton werd gebruik gemaakt om te oefenen in "olie laden bij varend schip". Dat was geen eenvoudige zaak, gegeven de sterke stroom. De eerste oefening verliep dan ook niet vlekkeloos. Een losgeschoten tros kwam in een sloop terecht; het kostte een duikerteam vele uren om het euvel te verhelpen. De zoveel handigere "kikvorsmannen" waren in 1939 nog niet beschikbaar. Dankzij de Amerikaanse Marine maakten zij later wel hun opwachting bij de onze.

Na Straat Boeton voer het eskader richting Timor Koepang, het meest zuidelijke deel van de archipel. Onderweg werd gepatrouilleerd in de wateren rondom de Kleine Soenda-eilanden Soembawa, Flores en Soemba. Eilanden met vele inhammen en baaien, waar oorlogsschepen zich zonodig verdekt konden opstellen. Vanuit die schuilplaatsen kon ook luchtverkenning plaatsvinden, taak voor onze watervliegtuigen. We werden voortdurend vergast op paradijselijke vergezichten, maar konden vanaf onze kruiser weinig leven bespeuren. Die eilanden waren maar dun bevolkt, in tegenstelling tot Bali en Lombok, dichterbij Java gelegen en veel beter bekend.

Vooraf Bali, waar de Protestantse Zending en de Katholieke Missie geweerd werden omdat het Hindoesme van oudsher door de Nederlands-Indische regering beschermd werd, had naast Java al wereldnaam verworven. Het kleine eiland werd veelvuldig aangedaan door de grote, meest Engelse, cruise-schepen zoals de "Empress of Scotland" van de Cunard-Line. Passagiers waren vooral welgestelde Amerikanen, die op oudere leeftijd zich de luxe konden permitteren van een peperdure reis om de wereld. Ik herinner mij een souvenir van een bezoek aan zo'n reusachtige plezierboot, een fraai bedrukte, vier bladzijden omvattende, menukaart van het ontbijt. Een zeer ruime, keuze gericht op de vele nationaliteiten.

Op Bali konden we kennismaken met een exotische cultuur en volop genieten van prachtig blauwe zeeën en luchten. Toen na de wereldoorlog en de woelingen van de onafhankelijkheidsstrijd in Indonesië de rust was weergekeerd, groeide de belangstelling voor toeristische reizen razend-snel, en werden ook de Soenda-eilanden populair. Vooral vakantiegangers uit het nabijgelegen, inmiddels welvarende, Australië vonden hier een groot aantal aantrekkelijke en betaalbare vakantiebestemmingen, talloze tropische eilanden met witte stranden op de achtergrond.

Tijdens de patrouille en oefeningen ging het eskader voor anker in één van de potentiële schuilplaatsen. Dat was de Baai van Bima op het eiland Sumbawa. De bemanning kreeg twee dagen rust en mocht de wal op om te passagieren. Bima was maar een kleine vissersplaats, er was weinig vertier, niet eens een bioscoop en maar één, klein, bordeel. Die tent werd dan ook druk bezocht, een zeer moeilijke situatie met zoveel passagierende Jantjes op de weg, maar alles verliep zonder excessen.

Er waren ook een paar Chinese winkeltjes, waar we de gelegenheid te baat namen om wat conserven in te slaan. Kleine blikjes, maar als aanvulling genoeg voor ons inmiddels aan boord gevormde clubje van drie man, die prijs stelden op iets extra lekkers boven de, overigens uitstekende, scheepskost. Mede door mijn kennis van deze markt had ik de leiding van het groepje en bepaalde wat er dagelijks opengetrokken werd. Mijn keuze viel op lekkernijen zoals koffiemelk, gebraden saucijsjes, leverpastei, sardines, Gruyère en Edammer kaas.

In de winkel kon ik ook gebruik maken van mijn beetje kennis van het Chinees om af te dingen. De winkelbaas toonde zich verrast dat een marineman zoveel van zijn dialect afwist, en natuurlijk ook blij met de extra omzet. Na het passagieren gingen wij tevreden terug naar boord. De winkel werd daarna nog enkele malen bezocht door baldadige, halfdronken Jantjes die er een troep van maakten, zich flink misdroegen en vertrokken zonder een cent te betalen.

De Chinees stond op dat moment machteloos, maar hij beklagde zich bij de stadspolitie, die op haar beurt de scheepspolitie inschakelde. De bemanning werd opgeroepen voor een extra appèl, om de winkelier in de gelegenheid te stellen, die Chinees sprekende marineman dan aan te wijzen. Het verhaal had de officier van de wacht al vreemd in de oren geklonken, en toen de inspectie en het appèl niets opleverden, was hij er helemaal van overtuigd dat de winkelier spoken had gezien. Ikzelf, als gezochte, zat namelijk op het eskaderbureau ver op het achterdek, mij niet bewust van de oproep, en de maten met wie ik die avond gepassagierd had, hielden zich natuurlijk wijselijk van den domme. Arme winkelbaas!

Korte tijd later ging het smaldeel voor anker op de reede van Timor Koepang. Daar kregen we op een middag bezoek van een grote hamerhaai. In het heldere zeewater konden wij het monster, dat vele rondjes om het schip zwom, geruime tijd duidelijk waarnemen en ook echt bewonderen. De wateren in die streek zijn berucht vanwege de haaien, een voortdurende bedreiging voor zwemlustige matrozen. Bij stilliggend schip was de verleiding groot om in het diepblauwe water te duiken, en voor de bescherming tegen haaien mocht een zwemnet uitgezet worden wanneer de dienst het toeliet. Een netwerk van stevig touw, strak gehouden door spanten en bevestigd aan twee laadbomen, vormde een zwembad van 5 x 5 meter en 3 meter diepte.

Behalve scheepsbewegingen en schietoefeningen, was er een of tweemaal per maand een training van de landingsdivisie. Het detachement mariniers (onze zeesoldaten) ging dan bij toerbeurt met een aantal matrozen in volle uitrusting op marsoefening. In sloepen ging het heel vroeg in de morgen onder leiding van twee of meer officieren landwaarts, naar vaak onbekend terrein. Na een hele dag echt zwoegen om de militaire vaardigheden op peil te houden, kwamen ze uitgeput terug aan boord. De divisie bekwaamde zich ook in het "enteren" en "bezetten" van een schip.

Kapers op onze neutrale kust

Na Timor Koepang werd het Tweede Eskader via Batavia gedirigeerd naar de westkust van Sumatra. Daar was na de oorlogsverklaring van Engeland aan Duitsland verhoogde activiteit gemeld van geallieerde oorlogsschepen, vooral Engelse en Franse, die op de loer lagen om van Afrika's oostkust afkomstige Duitse vrachtschepen te onderscheppen. Vooral de nieuwere vrachtboten waren vaak uitgerust als "hulpkruiser". Op het voordek stonden versterkte constructies waarop in korte tijd een, in een nabijgelegen ruim aanwezig, 12cm kanon kon worden geplaatst. Met zo'n kanon en wat lichtere mitrailleurs kon een "raider" zich aansluiten bij een oorlogsschip, of op eigen gelegenheid ongewapende geallieerde schepen aanvallen.

De grote dreiging die van zo'n zeeschuimer uitging voor honderden niet in konvooi varende geallieerde schepen, leefde volop. In de Atlantische Oceaan was de "Admiral Graf von Spee" -kortweg "Graf Spee" genoemd- als een duveltje uit een doos opgedoken en had reeds een aantal vaartuigen tot zinken gebracht. Het schip had vlak voor, of direct na, de oorlogsverklaring van Engeland aan Duitsland het ruime sop gekozen en was aldus ontkomen aan de omsingeling door de Engelse vloot. De Atlantische Oceaan is knap groot, en het splinternieuwe "vestzak-slagschip" was zeer snel.

Die benaming sprak zeer tot de verbeelding van de nieuwslezer. Bij het vredesverdrag van Versailles, na beëindiging van de eerste wereldoorlog, was bepaald dat Duitsland slechts schepen van maximaal 10.000 ton mocht bouwen. Maar onder het nazi-regime slaagde het land erin om binnen die limiet een wonder van techniek te scheppen, een zeer wendbaar oorlogsschip met een enorme vuurkracht en voorzien van alle beschikbare technische snufjes.

De werkwijze van die kaper was als volgt. Zodra een prooi door moderne radioapparatuur was gelokaliseerd, kreeg hij een zendverbod opgelegd, op straffe van onmiddellijke vernietiging. Het schip werd geënterd, en voordat het tot zinken werd gebracht, mocht de bemanning in een sloep, met voldoende water en mondvoorraad, naar de dichtstbijzijnde haven varen en eerst dán de eigen autoriteiten inlichten.

De kapiteins werden als gevangenen meegenomen en aan boord van de "Graf Spee" behandeld als gasten van de Commandant. Zij genoten de maaltijden bij hem aan tafel en konden zich binnen de toegewezen ruimte relatief vrijelijk bewegen. Totdat er een nieuwe prooi opdaagde. Dan werden zij opgesloten, zodat zij niets konden waarnemen van het buitengebeuren. Eén van die kapiteins heeft direct na zijn bevrijding over zijn belevenissen een spannend boek geschreven en zijn bewondering uitgesproken voor de Duitse commandant. ("I was Graf Spee's prisoner", Penguin-books).

Het duurde bijna een maand voordat de achtervolgers, omzichtig manoeuvrerend onder leiding van de Engelse lichte kruiser "Exeter", de gevaarlijke vijand wisten op te sporen en op te jagen, totdat hij in de neutrale haven van Buenos Aires klem kwam te zitten. Om bloedvergieten te voorkomen, liet de commandant zijn "gasten" vrij. Ook zijn bemanning kon een schuilplaats vinden in het neutrale Argentinië, waarmee Duitsland goede relaties onderhield. Nadat hij deze zaken had geregeld, bracht de kapitein zijn schip in de Río de la Plata tot zinken, daarbij zelf het zeemansgraf verkiezende.

De spannende jacht op die kaper bleef in mijn geheugen gegrift en kwam weer tot leven toen wij in 1978 op familiebezoek waren in Argentinië. In de stad La Plata konden we vanaf het strand, dicht bij het prachtige natuurhistorische museum, over de baai heen, Montevideo zien: in die richting moest, ongeveer halverwege, het gezonken slagschip liggen. Een zusterschip, de "Admiral Speer", dat niet lang erna was afgebouwd, zou enige tijd later een waar schrikbewind uitoefenen in de Indische Oceaan. Geen wonder dus dat de Navy iedere Duitse vrachtvaarder wantrouwde en hen geen enkele ruimte toestond. Ook onze Marine was op haar qui-vive met het oog op onze neutraliteit. Daarom werd het Tweede Eskader naar het bedreigde gebied gezonden.

Het was ongeveer in deze periode, dat ik plotseling weer last kreeg van wondroos. Ik leed daar al vele jaren aan, het was in Cheribon begonnen en sindsdien kon ik twee à drie maal per jaar een aanval verwachten. Zo'n eruptie ging gepaard met snel opkomende hoge koorts, pijn in de lies en een gezwollen scheenbeen, rood ontstoken rondom een oud litteken. De behandeling bestond uit een verband met onverdunde alcohol 90% of met ichthiol-zalf. Na een dag of tien in bed kon ik dan meestal weer aan het werk.

Gealarmeerd door de opkomende koorts, meldde ik mij bij de dokter, die mij naar de ziekenboeg verwees voor opname. De ziekenverpleger bracht mij een oranje gekleurde capsule. Mijn wantrouwige tegenspartelen hielp niet, het was bevel van de dokter. Die kwam later in de vooravond en stelde mij gerust. "Prontosil" bleek het handelsmerk te zijn van een nieuw medicijn, sulfanilamide geheten. De ontdekker, een Duitse professor, had er de Nobelprijs voor gekregen. Ik ondervond aan den lijve een wonder, want de volgende morgen was ik koortsvrij en zonder pijntjes en klachten meer. Het wondroos-leed was voor mij sindsdien geleden, en ook mijn instinctieve vooroordeel tegen militaire artsen was weggenomen.

Kapitein, mag ik kennismaken met mijn dochter?

De reis van Timor Koepang naar Batavia werd snel en zonder oefeningen volbracht. Bij het binnenvaren van de haven van Tandjong Priok passeerden wij het KPM-schip de "van Waerwijck", dat vlak naast de haveningang gemeerd lag. Het was bestemd als "sperschip", dat zo nodig tot zinken gebracht zou worden om de haven te blokkeren. In een daartoe aan boord geplaatste marineploeg van 20 man zat ook mijn goede vriend Harry Johanness. Toen de "Java" afgemeerd lag, kwam Harry meteen op visite om mij te vertellen, dat intussen in Bandoeng Rita geboren was en dat alles goed gegaan was.

Mijn verzoek om verlof voor een bezoek werd ingewilligd, maar meer dan een dag kon ik niet krijgen, want de "Java" moest weer vertrekken. De eerste "Vlugge Vier" bracht mij veilig in Bandoeng.

In de Manggalaan 10 had niemand mij verwacht, want de scheepsbewegingen waren immers geheim. De kennismaking met de jonge dochter en het weerzien met de familie werden een waar feest. Toen kon ik nog enkele uurtjes rusten alvorens de laatste trein terug te nemen. Ik viel als een blok in slaap, maar werd met schrik wakker omdat ik uit bed was gevallen. Ik was een gewone slaappleats ontwend en had blijkbaar gedroomd van een slingerend schip.

Bij het vertrek passeerden wij de "van Waerwijck" weer. Aan de railing wuifden enkele marine-miliciëns, waaronder Harry, ons uit. Ik vond het een natuurlijke zaak om vriendelijk terug te wuiven, maar werd prompt tot de orde geroepen door de dienstdoende dekofficier, die mij erop wees dat wij niet op een plezierboot waren.

Buiten de Baai van Batavia zette de "Java" koers naar de westkust van Sumatra. Kort tevoren was daar het moderne Duitse vrachtschip "Wuppertal" onopgemerkt de Indische Oceaan overgestoken en 's nachts door de smalle, weinig bekende en als moeilijk bevaarbaar te boek staande, zeestraat Sipoera tussen de Mentawai-eilanden door gevaren. Met die onverwachte en gedurfde stunt was het schip een kordon van op de loer liggende geallieerde oorlogsschepen te slim af was geweest. Het bereikte de neutrale wateren onder Sumatra's westkust en kon ongehinderd Emmahaven, de veilige zeehaven van Padang, binnenvaren. Wederom was een staaltje van Duitse zeemanskunst voor onze marine aanleiding om een gebied nog eens nauwkeurig te verkennen.

In Straat Soenda kwamen wij 's nachts onverwacht een oorlogsschip tegen. Op ons vaste plekje op het voordek zittend, gezellig keuvelend onder het genot van een flesje bier, zagen wij plotseling een grote zwarte schaduw in tegengestelde richting voorbijrazen, druk lichtseinend met de "Java". Het was een Franse kruiser. Volgens de vaste regels waren beide schepen geblindeerd.

Kort na die ontmoeting bereikten wij de Indische Oceaan en koersten noordwaarts, richting Straat Sipoera en de haven van Padang. Op dit traject kregen wij een sterfgeval aan boord. Een jonge matroos had longontsteking opgelopen en vocht voor zijn leven. Om rondom hem absolute rust te verzekeren, was hij uit de ziekenboeg overgebracht naar de hut van de commandant, omringd door verzorgers. Het mocht helaas niet baten, de jongeman stierf en dompelde de "Java" in rouw. Met de vlag halfstok liepen wij de haven van Padang binnen, zodat de dode op de begraafplaats ter aarde besteld kon worden. Dat gebeurde met militaire eer en in aanwezigheid van een grote delegatie van de bemanning.

Eenmaal in Emmahaven gemeerd, bleef de "Java" er enkele dagen voor vlagvertoon liggen. Voor de burgerij was er gelegenheid tot bezichtiging van de kruiser, en voor de bemanning waren uitstapjes georganiseerd met een treintje naar de Padangse Bovenlanden. Voor dat bijzondere bergtraject was naar Zwitsers model een tandradbaan aangelegd, voor beveiliging zowel bergop- als afwaarts. In het aantrekkelijke bergstadje Fort de Cock kregen we gelegenheid tot zwemmen, en wandelen naar het Karbouwengat en de Anei-kloof, indrukwekkend diepe dalen tussen hoge bergen. Prachtig, ongerept natuurschoon was de voornaamste toeristische attractie.

Het weekend in Padang kon ik benutten voor familiebezoek. In Padang woonden namelijk Jan en Wies Wouters.

Jan had een hoge functie in het plaatselijke militaire commando, en daarom kon ik, ondanks mijn matrozenuniform, met hun mee naar een gezellige dansavond in de sociëteit. Daar ontmoette ik tot mijn grote verrassing onze gemeenschappelijke Tante Netty Kriekhaus uit Malang, die enige tijd na het overlijden van Oom Karl weer in contact was gekomen met een jeugdvriend, Sadee, met wie ze inmiddels ook was getrouwd.

Tante Net zou ik pas vele jaren later in Holland terugzien. Haar tweede echtgenoot heeft de oorlog echter niet overleefd. Op hun landje iets buiten Padang werd de volgende dag, Zondag, een plezierige rijsttafel georganiseerd. Van Tante Net kreeg ik die dag ook een grote pot echte Padangse *rendang* mee, een vleesschotel, waarvan ook mijn maatjes aan boord konden genieten.

Na dat, voor mij heuglijke, weekeinde dat ook in mijn geheugen blijft gegrift, koos de "Java" weer zee. Allereerst voeren we door Straat Sipoera. Ook hier weer een dun bevolkt, toeristisch gebied, waaronder het grote eiland Nias. Zeer fraai, met eigen cultuur en ook waard om cruises erheen te organiseren. Daarna koersten wij verder noordwaarts, langs vele eilanden, richting Sibolga en vervolgens langs de westkust van Atjeh naar Oleh-leh, de haven van de hoofdplaats Kota-Radja. De naam Oleh-leh heeft een onprettige reputatie bij de marine. Daar immers had in 1933 de muiterij aan boord van de pantserkruiser "De Zeven Provinciën" plaatsgevonden, op een moment dat vrijwel alle officieren een feestje vierden aan de wal.

De opstandelingen hadden op de sommatie om te stoppen toch zo duidelijk geantwoord: "Ons Niet Hinderen". Zij wilden, naar eigen zeggen, enkel en alleen naar Batavia varen om daar bij de Marineleiding te protesteren tegen de voorgenomen korting op de soldij. Het betrof een flinke "crisis-korting", die gold voor alle ambtenaren, ook die van het leger en de marine. De muiterij werd beëindigd nadat een bom vanuit een marinevliegtuig de commandobrug had vernield en er gewonden waren gevallen. Op hardhandig ingrijpen hadden de muiters, evenmin als hun vakbondsleiders, niet gerekend. Het schip draaide meteen bij, er was genoeg bloed gevloeid...

In de herinneringen aan mijn diensttijd vertelde ik al hoe ik van nabij te maken heb gehad met de toenmalige Kapitein-ter-Zee van der Stadt, die een hoofdrol had vervuld in die zwarte bladzijde in de geschiedenis van de Koninklijke Marine. De betrokkenen werden zwaar gestraft. Op de "Java" dienden zes jaar later nog enkele van de mannen die na hun veroordeling geen kant op konden vanwege de malaise, en die dus een degradatie accepteerden. Zij waren in dienst gebleven om, gebruikmakende van dubbel tellende tropenjaren, te proberen hun pensioen te halen.

Voor Hr. Ms. "Java" in 1939 dus geen bezoek aan Oleh-Leh, we stoomden door naar Sabang, het meest noordwestelijk gelegen eiland van de archipel. Dat was al sinds vele jaren voor vracht- en passagiersschepen de eerste, respectievelijk laatste aanloophaven vóór of na de oversteek van de Indische Oceaan. Daar werd vers water en goedkoop brandstof ingenomen, en de opvarenden konden leuke uitstapjes maken en in de Chinese winkeltjes belastingvrij kopen. Sabang had namelijk een vrijhaven, toegestaan als tegenwicht voor het Britse Singapore.

Ik kende Sabang van een bezoek in 1926 met het KPM-schip de "Sloet van de Beele", toen ik er als stageloper enkele dagen had doorgebracht. Daarom had ik al een goed idee van de koopjes die er te halen waren, zoals Eau de Cologne 4711 en Coty Groene Stop parfum, die in Indië onder zware accijnsheffing vielen. Mijn zeer beperkte kastruimte werd dus snel met een paar grote flessen gevuld.

Enkele kilometers de heuvels in lag het natuurzwembad van Sabang. Daar was een plaatselijke zwem- en waterpoloclub actief, die de bemanning van de "Java" uitnodigde voor een partijtje polo. Dat was zowel in Indië als in Nederland een vrij populaire sport, en het kostte dan ook weinig moeite, een zevental plus wat reserves samen te stellen. Ongeoefend weliswaar, maar toch beschikkend over goede zwemmers, waaronder enkele met waterpolo-ervaring. De wedstrijd, gevolgd door een gezellig samenzijn, werd gewonnen door ons team.

In de haven van Sabang lag ook een vaartuig van de Gouvernements Marine, Hr. Ms. "Wega". De civiele marine was, toen de mobilisatie afkwam, meteen gemilitariseerd. Dat betekende onder meer dat de witgeverfde schepen het donkergrijs van de oorlogsvloot kregen en de officieren van die dienst een militaire rang verwierven, dus onder de krijgstucht vielen. Ook hier was, ondanks mijn matrozenuniform, een bezoekje mogelijk, want aan boord bevond zich mijn zwager Paul Aschmoneit als hoofdwerktuigkundige, inmiddels Officier Marine Stoomvaart Dienst der 1e klasse. Ook ontmoette ik er enkele oude kennissen uit mijn Ambon-tijd, en het werd nog een heel genoeglijke avond.

Vanuit Sabang werd het Tweede Eskader voor vlagvertoon gedirigeerd naar Natuna, in het uiterste noorden. Dat was een lange, interessante reis door Straat Malakka en vervolgens langs vele eilanden van de Riouwgroep. Er werden nog maar sporadisch (schiet)oefeningen gehouden, want wij kruisten in tamelijk druk bevaren wateren. Die bedrijvigheid werd mede veroorzaakt door Japanse vissersboten, moderne snelle scheepjes die, uitgerust met kleine motorsloepen, een groot gebied bevoeren. De boten werden ervan verdacht, verkenningsdiensten voor Japan uit te voeren, en zij behoorden in ieder geval buiten onze territoriale wateren te blijven. Dat deden ze dan ook, zoals ze ook altijd vriendelijk het vlagsalut aan onze schepen brachten.

Onze laatste vlootshow vaart de mist in

Een van die dagen kwam de opdracht, op te stomen naar Oedjoeng Krawang, oostelijk eindpunt van de Baai van Batavia. Daartoe voeren wij door Straat Karimata bewesten Borneo en staken de Javazee over voor een rendez-vous met het Eerste Eskader. Zo lag dan vrijwel de gehele Indische zeestrijdmacht bijeen, maar het was nogal mistig en de schepen lagen op enige afstand van elkaar, zodat het geen machtig (in de dubbele betekenis) schouwspel opleverde. Wel konden wij het strand bij de monding van de Tjitaroem goed zien. Een uitgestrekte modderplaat, bezaaid met krokodillen, de heersers van het gebied. De bewoonde wereld begon bij het plaatsje Krawang aan de spoorlijn, op vele kilometers afstand.

Tijdens deze ontmoeting kreeg de "Java" een inspectiebezoek van de vlootvoogd, de Commandant Zeemacht (CZM) Schout-bij-Nacht Helfrich. Klein van gestalte, maakte hij toch een krijgshaftige indruk. Zeven jaren later, in 1947, zou ik in Holland nog persoonlijk kennismaken met de latere Admiraal, die toen Minister van Defensie was, en beschermheer van een Indisch steuncomité in Den Haag. Het werd een gezellig gesprek toen ik de Admiraal herinnerde aan die inspectie.

Eén van de schepen van het Eerste Eskader die wij goed konden waarnemen, was het vlaggeschip, de kruiser "De Ruyter". Opvallend was de grote, lege dekruimte ongeveer midscheeps. Daar hadden torpedo-lanceerbuisen moeten staan, die gepland waren maar in de crisisjaren aan de bezuinigingsdrift ten offer waren gevallen. Het was de beschamende tijd van de "gebroken geweertjes" en "geen man en geen cent". Beschamend, vooral voor een zeevarende natie met een rijke maritieme historie en uitgestrekte koloniën in Oost- en West-Indië.

Met het wegvallen van die installatie was op de "De Ruyter" de flinke vrijgebleven ruimte wel een meevaller bij het ontvangen van gasten op feesten aan boord en bij vlootparades, maar oh, wat zouden die wegbezuinigde lanceerbuisen twee jaar later gemist worden! Want met dezelfde "De Ruyter" zou Schout-bij-Nacht Karel Doorman aan het hoofd van de toen beschikbare marineschepen, versterkt met enkele oorlogsbodems van Amerika, Engeland en Australië, tegenover de overmachtige en veel beter bewapende Japanse oorlogsvloot de noodlottige slag in de Javazee ingaan...

Na Krawang stoomde ons eskader oostwaarts, richting Soerabaja en de gebruikelijke oefengebieden bezuiden Madoera. Op mijn verzoekschrift aan de Marine om een aanvulling van mijn, door Nestlé gehalveerde, salaris was intussen een gunstige beslissing genomen. Tegelijkertijd was echter besloten om die "dure" korporaalschrijver maar te vervangen. Per slot beschikte men over meer mensen dan schepen, en zo kon ik op 2 April 1940 met groot verlof vertrekken. Dat was nét op tijd, want een week later begon in Europa de *Blitzkrieg* noord- en westwaarts, en een maand later werd Nederland onder de voet gelopen. Bij de Marine was er voor niemand meer zo'n groot verlof bij, maar ik was weer een vrije burger.

Hoezeer ik het geluk heb mee gehad, realiseerde ik mij bijzonder goed toen bijna twee jaar later, op 27 Februari 1942, het beslissende treffen plaats had tussen de Japanse marine en de onze, inmiddels versterkt met de befaamde Engelse kruiser "Exeter" en enkele Amerikaanse oorlogsbodems, waaronder de zware kruiser "Houston". Het eerstgenoemde was een weliswaar wat ouder vaartuig, maar een dat toch nog volop meekon. Enkele jaren terug had het geholpen, het Duitse vestzakslagschip de "Graf Spee" te bedwingen. Onder bevel van Schout-bij-Nacht Karel Doorman was het eskader naarstig op zoek gegaan naar de Japanse transportvloot die, naar men uit ontcijferde codeberichten zeker wist, met landingstroepen op weg was naar Java.

Het zoeken werd bemoeilijkt door het gebrek aan steun door luchtverkenning. Na dagenlange vergeefse speurtochten en zware wachten waren de bemanningen oververmoeid geraakt en dus dringend aan rust toe. Kort voor het bereiken van het Westgat, de met mijnen beschermde toegang naar Soerabaja, kwam echter het bericht door wáár precies de Japanse vloot zich bevond. Doorman besloot, de strijd aan te binden. Hij seinde zijn schepen het beroemd geworden signaal "Ik val aan, volg mij", en enkele uren later begon de Slag in de Java Zee.

De Japanse zware kruisers openden reeds op 27.000 meter afstand het vuur met series torpedo's. Onze kruisers, "De Ruyter" en "Java", hadden een vuurbereik van slechts 15.000 meter. Daarom kon de door onze Marine van oudsher beoogde strategie van verrassende aanvallen in het duister, niet uitgevoerd worden. De bemanningen waren extra getraind op nachtgevechten, en nu werd het tóch een zeeslag bij daglicht.

Al spoedig werden de eerste verliezen geleden. De "Exeter", zwaar beschadigd door treffers, was gedwongen zich uit de strijd terug te trekken (het schip werd enkele dagen later in Straat Soenda alsnog door de Japanners tot zinken gebracht). De torpedojager "Kortenaer" kreeg een voltreffer midscheeps en ging ten onder. Kort daarna werd ook de "De Ruyter" getroffen en ging verloren. Bevelhebber Doorman weigerde, zijn schip te verlaten. Volgens geschiedschrijvers is hij bij zijn gewonde bemanningsleden in de ziekenboeg gebleven en met hun ten onder gegaan.

De "Java" werd, nog vóór zij een schot kon lossen, getroffen door een fatale torpedo van een Japanse kruiser. Bij het lezen van deze gebeurtenis dacht ik met weemoed terug aan mijn eerste oorlogspost, de achter-munitiebergplaats, en aan de kameraden die daar zo kansloos opgesloten moeten hebben gezeten toen het schip verloren ging. Er sneuvelden ruim 2.000 geallieerde manschappen, waarvan 1.095 Nederlanders waren, zo werd later bekendgemaakt. Onder de 560 bemanningsleden van de "Java", van wie slechts 43 de ramp overleefden, bevonden zich vele van mijn oude baksgenoten...

□   □   □

OORLOG EN BEZETTING

Op 8 December 1941 (7 December in Hawaii) werden wij over de radio opgeschrikt door groot nieuws. Verbijsterende berichten over een verraderlijke aanval door honderden Japanse vliegtuigen vanaf vliegdekschepen, op de machtige Amerikaanse vlootbasis Pearl Harbour. Een aanval op Zondagochtend, in alle vroegte, waarbij vrijwel de gehele, aan kaden en voor anker liggende Pacific Fleet, uitgeschakeld werd. Een intensief bombardement vernietigde ook tientallen vliegtuigen, die buiten en in hangars geparkeerd stonden. Verraderlijk, omdat in Washington onderhandelingen gaande waren tussen Amerika en Japan. Het leek wel of niemand in Hawaii ook maar met de mogelijkheid van zo'n aanval had gerekend.

Men wist natuurlijk nog wel dat Japan in 1904 zonder aankondiging een verwoestende nachtelijke charge had gepleegd op de in Port Arthur gemeerd liggende Russische vloot. De oorlogsverklaring bereikte de Russen eerst toen de aanval al aan de gang of bijna voorbij was. En nú waren er wel enige waarschuwingen geweest omtrent voorbereidingen, maar er was geen Centrale Inlichtingendienst, geen coördinatie; het Witte Huis was niet ingelicht. Maar Japan zou het toch niet wagen om het tegen de machtige Amerikanen op te nemen? Het was dan ook deze gebeurtenis, die heeft geleid tot de oprichting van de CIA.

Gelukkig waren de commandanten van de Amerikaanse vliegdekschepen wél op hun qui vive. Zij realiseerden zich terdege dat de oorlogsvloot uit Japan was vertrokken, de Stille Oceaan op, en dat zij niet precies wisten waar die armada zich bevond. Zodoende lagen op die fatale Zondag de drie vliegdekschepen van de Pacific Fleet niet in de haven. Mede daardoor konden de Amerikanen, na de komst van versterkingen, de strijd weer aan. Zij vochten in de Koraalzee en brachten een goed half jaar later, in de zeer belangrijke slag bij de Midway-eilanden, vier Japanse vliegdekschepen tot zinken. Daarmee was de ruggegraat van de machtige Keizerlijke Vloot gebroken en begon de Japanse aftocht in de Stille Oceaan. Te zelfder tijd was ook in Achter-Indië, Thailand en Birma het Japanse leger door de Engelsen tot staan gebracht.

De pers in Nederlands-Indië stond onder strenge censuur: iedere terugtrekking, volgend op een geallieerde overwinning, moest telkens weer uitgelegd worden als het geplande terugvallen op vooraf gereedgemaakte posities. Want voor nederlaag en overgave was in het leven en streven van Nippon nimmer plaats. Daarin paste slechts de drang tot aanvallen en vechten tot de overwinning was bereikt, of tot de dood erop volgde. Maar op de kaart van het oorlogsgebied in de Stille Zuidzee was overduidelijk te volgen dat het offensief van de geallieerden onder aanvoering van Generaal MacArthur onstuitbaar was.

De nederlagen veranderden nog niet direct de mentaliteit en leidden zelfs tot nieuwe maatregelen, zoals de opleiding van *kamikaze* (zelfmoord) piloten, die bleven getuigen van ware doodsverachting. Zware luchtbombardementen van Tokio konden Japan niet op de knieën krijgen. Er waren twee atoombommen nodig die, na de uitleg als waren het boodschappen van de Zonnegod, de Japanse Keizer en zijn regering de gelegenheid boden, een capitulatie aanvaardbaar te maken, zowel voor het volk als voor de strijdkrachten.

Maar vóór het zover was, kregen de geallieerden het in Zuid-Oost Azië nog wel zeer zwaar te verduren. Tegelijk met Pearl Harbour was een Japanse expeditiemacht op weg naar het Maleisische schiereiland, voor een landing en een opmars over land, richting Singapore. Ook de Filippijnen werden uit de lucht en vanuit zee aangevallen.

De eerste klap kwam wel heel hard aan

Direct na de aanval op Pearl Harbour bracht de Gouverneur Generaal ons over de radio ervan op de hoogte dat Nederlands-Indië het Keizerrijk Japan de oorlog had verklaard. Vliegtuigen en onderzeeboten kwamen meteen in actie in de Zuid Chinese Zee. De mobilisatie werd uitgebreid: alle dienstplichtige burgers en landwachters onder de 45 jaar werden in werkelijke dienst opgeroepen. Wie onmisbaar was voor zijn bedrijf, werd geplaatst in de Stadswacht, een noodformatie in alle grotere plaatsen. De Marine had meer dan voldoende mensen voor hun schepen. En de Kustwacht rondom de vlootbasis Soerabaja was reeds bij het begin van de mobilisatie in Augustus 1939 op oorlogssterkte gebracht.

Met veel spanning volgden wij dagelijks de oorlogsberichten. Erg veel goeds kregen wij helaas niet te horen, meldingen van rampen volgden elkander snel op. De ter versterking van de Britse vloot in Singapore gearriveerde slagschepen, de "Repulse" en de "Prince of Wales" deden een poging om een Japanse landing in Maleisië te beletten. Ze werden echter al spoedig vanuit de lucht door een Japanse verkenners ontdekt en korte tijd later bestookt door golven van bommenwerpers en jachtvliegtuigen vanaf een vliegdekschip.

De Britten konden zich alleen verdedigen met hun eigen luchtafweergeschut, omdat ze waren uitgevaren zonder noemenswaardige dekking van vliegtuigen of kleinere schepen. Een enkel vijandelijk vliegtuig werd wel neergehaald, maar bommen en torpedos troffen doel, en beide slagschepen gingen ten onder. De strijd was snel beslist, tot grote ontsteltenis van de geallieerden. Zo kon de Japanse vloot verder zuidwaarts opstomen, richting Nederlands-Indië en Australië, echter niet zonder tegenstand. Maar de val van het ogenschijnlijk machtige Singapore, dat echter vanaf de landzijde vrijwel onverdedigbaar bleek, liet niet op zich wachten.

Op de Filippijnen werd nog enige maanden hevig gevochten; de Japanse weermacht bracht daar vele offers aan vliegtuigen en manschappen. Pas in Mei 1942 volgde daar de capitulatie van de landstrijdkrachten. Japan nam bloedig wraak. 70.000 Amerikaanse krijgsgevangenen werden gedwongen tot een dodenmars naar een kamp op het schiereiland Bataan. Wie niet mee kon werd, naar later uit de geschiedschrijving is gebleken, ter plaatse met de bajonet gedood. Twintig procent van de krijgsgevangenen stierf op die tocht.

Generaal MacArthur wist met zijn staf tijdig uit te wijken naar Australië. Bij zijn vertrek liet hij een boodschap achter voor het volk: "I shall return". De generaal maakte dat ook waar: na minder dan drie jaar werd hij, aan het hoofd van een zegevierend leger, hartelijk binnengehaald door de Filippijnse bevolking. Het opperbevel van de geallieerde strijdkrachten, onder Generaal Wavell, werd nog wel in Bandoeng geplaatst, maar ook daar was het vrij spoedig bekeken, en de staf week uit naar Ceylon.

Na zware strijd veroverden de Japanners Tarakan, de rijke olievindplaats en haven in het noord-oosten van Borneo. Het kleine eiland werd verdedigd door een legereenheid van 1200 man, kustbatterijen en enkele onderzeeboten in het noorden van Straat Makassar. Japan ontdekte al spoedig dat de inspanning tevergeefs was geweest: de olieinstallaties waren alle volledig vernield. Hetzelfde gebeurde in Balikpapan, een andere belangrijke oliehaven en raffinaderij. Weer nam Japan bloedig wraak. De verdediging, of wie daarvan in eerste instantie nog in leven was, werd na de overgave afgemaakt, als waarschuwing aan allen die aan de "verschroeiende aarde" politiek zouden meewerken.

Die politiek werd desondanks voortgezet, ook toen begin Januari 1942 in het westen van de archipel de oliehaven Palembang en de raffinaderijen Pladjoe en Soengei Gerong werden bezet. Ook daar waren vernielingen uitgevoerd, op enkele uitzonderingen na, waar Japanse luchtlandings-troepen verrassende aanvallen hadden uitgevoerd. Meteen begon de evacuatie van de Europese bevolking, allereerst die van de vrouwen en kinderen, en van de mannen die geen functie meer hadden in de verdediging. Het doel was een veilig heenkomen, maar waarheen? "Veilig" bleek een illusie te zijn. Batavia en Bandoeng boden maar korte tijd enige schijn van veiligheid. Er bleven nog slechts enkele vluchtwegen over naar Australië, per vliegtuig of schip, o.a. vanuit Tjilatjap, de enige haven aan Java's zuidkust. Maar ook deze laatste uitweg werd al spoedig door Japanse oorlogsschepen en onderzeeboten geblokkeerd. Op Java werd, met het binnenstromen van vluchtelingen uit Sumatra en Singapore, waaronder vele Engelse, Australische en Nieuw-Zeelandse militairen en burgers, een ieder zich bewust van de naderende aanval, maar er ontstond geen paniek.

De kranten op Java bleven nog optimistisch schrijven over de vele oorlogsvoorbereidingen, want onze marine en luchtmacht waren nog vrijwel intact. Er werden diverse successen gemeld in acties van onze verspreid opererende onderzeeboten en vanuit de lucht, vooral in de Zuid Chinese Zee en de wateren rond Singapore en West-Borneo. Daar zijn heel wat vliegtuigen verloren gegaan, en nieuwe, in Amerika en Engeland bestelde, planes lieten op zich wachten. Toen na de val van Tarakan en Balikpapan de Japanse vloot zich met luchtaanvallen vanaf een vliegdekschip op de marinebasis Soerabaja richtte, was er al spoedig nauwelijks meer sprake van tegenstand in de lucht. Ook boven Batavia verschenen verkenningsvliegtuigen, en er was zelfs nog een kort luchtgevecht, waarbij een van de weinige overgebleven Brewsters die de befaamde Japanse Zero's aanvielen, voor onze ogen werd neergehaald.

Twee Japanse eskaders naderden Java, een in het midden en een ander vanuit het westen, voor afgrendeling van Straat Soenda. Het aangaan van de ongelijke slag in de Java Zee leek toentertijd zinloos, maar geschiedschrijvers hebben vastgesteld dat de in ons Indië geboden tegenstand een beduidende vertraging heeft veroorzaakt in de Japanse opmars. Zo kregen de geallieerden tijd om de zeestrijdkrachten te hergroeperen. Hoewel vooral onze marine en luchtmacht het hoogste offer hebben gebracht, zich letterlijk hebben doodgevochten, bleek er na de uiteindelijke nederlaag van Japan politiek toch maar weinig waardering te bestaan voor Nederland als koloniale mogendheid. De Republiek Indonesia kreeg van de zijde van Amerika en Engeland al zeer vroeg erkenning en medewerking.

De ruimte van het continent Australië was wat de Japanners voor hun "Groot-Azië" droom wensten. Het overbevolkte Java was voor hun nimmer een doel geweest, maar zij zagen zich wel gedwongen om dat centrum van onze defensie eerst uit te schakelen. Hun stoottroepen landden aan de noordkust van Java op meerdere plaatsen tegelijk. Al zeer snel konden zij het 40 kilometer landinwaarts gelegen vliegveld Kalidjati, nabij Soebang, bezetten en de aanval op de vesting Bandoeng inzetten.

Geen torpedo's? Dan maar pantserauto's!

Via de radio waren al eerder alle nog beschikbare dienstplichtigen opgeroepen om zich te melden bij de dichtstbijzijnde militaire post. Voor mij in Batavia was dat de marine in Tandjong Priok. Die ochtend kwam ik echter niet verder dan het spoorwegstation nabij de haven. Daar was de zogenaamde "verschroeiide aarde" politiek in volle uitvoering, er stonden al gebouwen in brand. Ik volgde het advies, me dan maar in Bandoeng te melden. Met mijn groot rijbewijs werd ik aldaar meteen ingezet bij de Militaire Motordienst. Behalve rij-instructie, kreeg ik ook een training in het omgaan met wapens. Nieuw was toen het Johnson machinegeweer, dat in staat zou zijn 50 schoten achtereen af te vuren. In de praktijk bleek dat flink tegen te vallen. Na enkele schoten werden vaak het mechanisme en de loop van het geweer te warm, en liep de zaak vast. Het laten afkoelen en demonteren vereiste nogal wat oefening.

De tweede dag maakte ik een bombardement mee. Japanse vliegtuigen vlogen, na een aanval op het vliegveld Andir, over de stad om nog enkele bommen af te werpen. Die richtten relatief weinig schade aan, behalve dan de laatste, die de schuilkelder van de Kininefabriek, in het noorden van de stad, trof. Het was één van de weinige echte schuilkelders in Bandoeng, en hij was overvol. De ongelukkige treffer eiste meer dan 40 doden. Daaronder waren onze goede vriendin Mien Thiem en haar tienjarige zoon Richie. Zij woonden in Batavia, maar waren na de mobilisatie van echtgenoot Max uitgeweken naar de veiliger geachte vesting Bandoeng.

De laag over de kazerne vliegende bommenwerpers werden van de grond af beschoten met karabijnen. Dat had geen effect, en bij het middagappèl werd een dergelijke beschieting vanaf het kazerneterrein verder verboden. Er kwamen overigens geen aanvallen meer, omdat inmiddels onderhandelingen over de capitulatie waren begonnen.

Diezelfde avond kwam de eenheid waarin ik als chauffeur was ingedeeld, nog in actie. Een konvooi keukenwagens van de Intendance moest onder gewapend geleide naar een legerplaats nabij het front in Tjiater, 20 km boven Bandoeng. Er waren vijandelijke commando's gesignaleerd in een terrein langs de weg boven Lembang, maar de tocht verliep ongestoord. De begeleiders konden weer terug, na de keukenwagens enkele kilometers achter het gevechtsterrein te hebben afgeleverd bij een bungalowcomplex, dat was ingericht als commandopost. Ze hebben maar weinig bekokstoofd, want Tjiater viel reeds de dag erna.

Onder de verdedigers van die plaats was ook mijn zwager Ben Berk, telegrafist bij het KNIL. Met wat er van zijn eenheid over was, bereikte hij later te voet het huis van onze gemeenschappelijke schoonouders aan de Blimbinglaan. Volkomen uitgeput, maar blij dat hij het er levend had afgebracht en hij met zijn gezin herenigd was, vertelde hij in geuren en kleuren over de bittere gevechten op de top van de Tangkoeban Prahoe.

Op Zondag 8 Maart maakte Legercommandant Ter Poorten over de radio bekend dat na korte onderhandelingen op het vliegveld Kalidjati onze strijdkrachten hadden gecapituleerd. Alle eenheden werd opgedragen, de wapens neer te leggen en in de kazernes te blijven. Langs de brede wegen in de Europese woonwijk in Bandoeng stonden vele tientallen splinternieuwe pantserwagens, *brenccarriers* en overvalwagens als reserve geparkeerd. Op één van die verzamelplaatsen stonden ook de, als militair vehikel aangemerkte, caravans van Wim Kan en Corrie Vonk, die op verzoek van het KNIL in vele legerplaatsen waren opgetreden. De Militaire Motordienst moest al die voertuigen naar daarvoor aangewezen velden rijden. Van die gelegenheid maakten wij gebruik om na het parkeren stiekem de carburatoren te demonteren en op het afval te gooien.

De eerste Japanse soldaten trokken, veelal op de fiets, pas twee dagen na de capitulatie de stad Bandoeng binnen. De stoottroepen, meest fors gebouwde Koreanen, moesten na de strijd om de omliggende plaatsjes Tjiater en Lembang aan de grens van de stad halthouden. Dat tot veler opluchting, want die eenheden waren al berucht wegens ruw optreden en het afpakken van horloges. De bezetting van Bandoeng verliep rustig, in tegenstelling tot het platteland, waar op meerdere plaatsen plunderslaars hun slag probeerden te slaan. In de Preanger, het berggebied bezuiden Bandoeng, zwierven ook nog groepjes gewapende geallieerde militairen rond die de strijd nog enige tijd wilden voortzetten. Vooral Engelsen stelden alles in het werk om weg te komen. Beducht als zij waren voor wreedheden (zeer terecht, want Japan, met haar enorme expansiedrang, beschouwde de Britse wereldmacht wel als haar grootste tegenstander), gaven zij er de voorkeur aan, vechtend ten onder gaan. Zij hadden daarbij waarschijnlijk gerekend op loyale steun van de inheemse bevolking, maar dat was een ernstige misrekening.

De Jappen loofden prijzen van f 250 uit voor het aangeven van "guerrilla's", en stelden zware straffen op het helpen van de gewapende groepjes. Soms kwamen schuldigen er vanaf met een afgehakte hand, maar meestal werden ze ter plaatse doodgeschoten of op andere wijze geëxecuteerd. Duidelijk en openlijk, met vermelding in de pers. Wij kregen in de krant vreselijke beelden te zien, die ons al zo goed bekend waren van het Japanse optreden in China in de dertiger jaren. Eerst zelf het graf graven en dan met het zwaard geëxecuteerd worden. Aan die misstanden kwam gelukkig spoedig een einde, maar intussen waren er wel veel slachtoffers gevallen, vooral in Krawang en onder gezinnen in de Europese woonwijk van Bogor.

Op een dag ontvingen wij opdracht, prikkeldraad aan te brengen om de kazerne, waarmee wij dus onszelf als krijgsgevangenen mochten insluiten. Al enige dagen liep ik rond met het gevoel dat ik in die kazerne eigenlijk niet thuishoorde. Ik was dienstplichtige van de marine en had bovendien een geldige grootverlof-pas. Door die rumoerige dagen was ik nog niet eens ingeschreven bij de MMD, en zo kon ik na kort overleg met de commandant de kazerne verlaten. De Japanse wacht trok zich van mijn vertrek in burgerkleding niets aan, en ik kwam zonder moeite in de Blimbingslaan.

Bij een meldpunt van het leger konden niet-militairen een burgerpasje verkrijgen. Op vertoon van mijn militie-zakboekje kreeg ik dat dan ook onmiddellijk. Daarmee was ik voldoende gewapend om in de trein naar Batavia te stappen. De reis naar huis verliep zonder incidenten, netjes op tijd. Er was nog geen Japanner te zien, maar die zouden niet lang meer op zich laten wachten.

Na de bezetting bleven verschillende overheidsdiensten nog enige tijd onder Nederlandse leiding functioneren. Die ambtenaren kregen een witte band met rode bol om de linkerarm. Vooral bij de spoorwegen bleven vele employés nog lange tijd in functie. Onder hen werd een campagne gestart om met het Japanse leger mee te reizen naar Australië en te helpen bij de overname van het spoorwegnet. Noch de uitgezonden Nederlandse, noch de lokale Indische ambtenaren hadden daar belangstelling voor, ook niet toen hun gouden bergen beloofd werden. Het werd immers steeds minder vanzelfsprekend dat Japan daar de spoorwegen zou gaan overnemen.

Op het HVD-kantoor in de benedenstad van Batavia kwam het personeel dagelijks normaal binnen, maar er was vrijwel niets te doen. Dat leidde er al snel toe dat de mensen, in groepjes, voortijdig vrijaf kregen. Op een dag moest in opdracht van het plaatselijk gezag de gehele voorraad wijn en sterke drank vernietigd worden. Honderden vaten naar de openbare weg rollen en duizenden liters alcoholische drank via open goten in het riool te laten leeglopen was een heel karwei. De ermee belaste stafemployés raakten snel beneveld door de alcoholwalm en moesten geregeld afgelost worden.

Uit Bandoeng kwam het bericht dat HVD manager Randel, een geboren Duitser maar door het leven gaand met een Nederlands paspoort, was opgeroepen voor internering in een burgerkamp. Ik werd als zijn opvolger aangewezen. Mijn collega Herst, de boekhouder, was ook recentelijk overgeplaatst naar Bandoeng, woonde er al met zijn gezin.

Heel toevallig kregen wij in de dagen vóór ons vertrek bezoek van Dick van Vianen en zijn vrouw Hetty, die uit vrees voor naderende bendes plundersaars waren gevlucht van de cultuur-onderneming boven Buitenzorg, waar Dick administrateur was. Wij kenden elkaar goed van een periode waarin Dick een half jaar de onderneming Metawati voor ons had beheerd, en we maakten een goede afspraak voor de bewaring van onze spulletjes. Zij waren dolblij dat onze woning in de Sawohlaan, compleet gemeubileerd, voor hun beschikbaar kwam. In Bandoeng waren wij welkom om te logeren bij Elly's ouders in de Blimbinglaan.

Nog vóór de dag dat Randel zich moest melden voor internering, kreeg ik ook een oproep om me daar te melden. Bij informatie hoorde ik bij het bevolkingskantoor van de gemeente dat het met de internering wel zou loslopen. Ik kreeg een briefje mee met persoonsgegevens: in Indië geboren uit eveneens hier geboren ouders, en met een functie in het bedrijfsleven. Die verklaring bleek voldoende te zijn, en na melding kon ik meteen met mijn koffertje weer naar huis.

De gevolgen van de bezetting werden steeds sneller achtereen merkbaar. De HVD-vestiging aan de Naripanweg kreeg te maken met de *Tekisan Kanribu*, het Japanse "Kantoor voor Rechtsverkeer in Oorlogstijd". Die dienst voor het beheer van geconfisceerde Duitse en Japanse bedrijven bestond al vanaf 1940 onder Nederlandse leiding, en werd eenvoudig door de Jappen overgenomen.

De Duitse en Japanse bedrijven kwamen vrij en konden hun gang gaan, Nederlandse bedrijven kwamen voor hun in de plaats.

Wij kregen al direct bezoek van twee jonge Indonesiërs, door het oude Kantoor opgeleide ambtenaren, die namens hun dienst controle moesten uitoefenen. Wij moesten aan hen rapport uitbrengen. Het waren vriendelijke controleurs. Er werd niet ingegrepen in de personeelsbezetting en de salarissen, zolang wij zelf zorgden voor financiering. Dit laatste punt beloofde wel problemen in de naaste toekomst. Er werd dan ook een eenvoudig schema opgesteld, met belangrijk lagere salarissen dan wij gewend waren. De voorraad textiel werd geblokkeerd en de verkoop vervangen door een vergunningstelsel. Wij hadden weliswaar een goed gevuld magazijn, maar aanvoer was alleen te verwachten voor locale producten. Hierop moesten onze activiteiten zich richten, en dat lukte een tijdlang ook wel.

Er kwam snel werk aan de winkel. In het binnenland moesten enige magazijnen, goed gevuld met noodvoorraden levensmiddelen, overgenomen worden. Die reserves waren voor de vesting Bandoeng aangelegd door de importeursvereniging en waren dus eigendom van de gezamenlijke importeurs. Ons kantoor werd aangewezen voor het beheer en de verplaatsing van die voorraden naar Bandoeng.

Allereerst vroegen grote hoeveelheden ingeblikte vis de aandacht. Het ging om duizenden kisten, uit Canada afkomstige, pilchards (sardines) in tomatensaus. Vis in blik was zeer gewild en was, vooral door de beperkte houdbaarheid, een schaars artikel geworden. Een deel van die voorraad had enige waterschade geleden, en die gebolde ovale blikken vroegen dus om snel ingrijpen. Hier deed zich de eerste welkome kans voor om een tweevoudige voorraad-administratie te voeren. Die dubbele boekhouding is ons later goed van pas gekomen.

De bezetters hadden, naar Japans voorbeeld, de stad opgesplitst in stadsdelen *Tjokai's*, onder leiding van een inheemse bestuursambtenaar, en onderverdeeld in kleine wijken, *Kumi's*. Een Kumi omvatte zo'n honderd woningen, en voor de wijkleiding werd een ingezetene aangezocht of aangewezen. Die *Kumitjo's*, wijkhoofden, verzorgden de distributie, hielden de bewoners in het oog en gaven hen instructies door. Zij kwamen eenmaal per maand bij de leider van het stadsdeel bijeen om te rapporteren over hun wijk. De bezetter eiste van de bewoners een behoorlijk gedrag, trouw aan het gezag, en discipline. Zo moest een ieder, jong en oud, meedoen aan de ochtend- en middag-gymnastiek, waarvoor een vaste deun door de radio werd uitgezonden.

Voorts hadden de Jappen "beschermingskampen" ingesteld voor gezinnen waarvan de man in een krijgsgevangenen- of burgerkamp verbleef. Ook in Bandoeng moest dat gebeuren; in snel tempo werden honderden gezinnen gedwongen, een plaatsje te zoeken in het Tjihapit-kamp. Aanvankelijk mochten ze net zoveel meubeltjes, kleding en eetwaren, servies en keukengerei meenemen als ze konden, zolang ze er maar zelf voor zorgden. Vaak ontbrak het de vrouwen echter aan het voor transport benodigde geld, en toen kwamen de eerste buurtorganisaties in actie om hen zoveel mogelijk te helpen.

Het huis aan de Blimbinglaan moest ontruimd worden, omdat die wijk in voornoemd beschermingskamp kwam te liggen. Wij slaagden snel in het vinden van andere woonruimte. Bewoners van de Progostraat 14 maakten zich klaar voor verhuizing naar Tjihapit en waren blij dat zij daar een adres konden krijgen.

Voor ons was de nieuwe behuizing echt een lot uit de loterij. Een fraaie en veel grotere woning, een goed onderhouden grasveld aan de straatzijde en een flinke tuin met enkele vruchtbomen achter. Wij hebben er vanaf 1942 vijf jaar comfortabel kunnen wonen, zonder huishuur te hoeven betalen, en het is tot 1956 bewoond gebleven door familieleden.

Al in het begin van de bezettingsjaren kwamen vele huishoudens in geldzorgen. Salarissen en pensioenen van ambtenaren werden niet uitgekeerd, en met mannen en vaders in de kampen moesten de moeders maar zien hoe ze het hoofd boven water hielden. Wél was er van gemeentewege een gaarkeuken en kwam er een distributie-organisatie die rijst, zout en suiker aan geregistreeerde gezinnen verstrekke.

Naast ons in de Progostraat kwam mevrouw van der Meer Mohr te wonen. Als voorzitter van de Huisvrouwenvereniging ontwikkelde zij vele activiteiten. Via dit waardevolle contact konden wij als HVD al direct vele blikken vis het kamp binnenkrijgen. Andere zeer gewenste artikelen waren bakolie, *ketjap* (sojasaus) en waszeep. Die medewerking heeft vele gezinnen de eerste maanden goed doorgeholpen. Geen van ons had toen al de indruk dat de bezetting nog zovele jaren zou duren.

Een onderzoek naar mijn wapenhandel

Nog geen week na de verhuizing kreeg ik te maken met de *Kempetai*, de later zo beruchte Japanse Militaire Politie. In de vooravond kwam een motorfiets met zijspan voorrijden. Of ik maar even mee wilde gaan. Een reden kreeg ik niet te horen en ik behoefde ook niets aan kleding mee te nemen. Ik werd afgeleverd aan het hoofdkantoor. Dat was gevestigd aan de Heetjansweg, in een gebouw dat voorheen een klooster was. Na melding verdween ik in een hoge en kale cel, die geen raam of deur had. De toegang was een met tralies afsluitbaar gat van ruim een halve meter, waar ik doorheen moest kruipen. Na enige tijd kreeg ik een maaltijd voorgeschoteld, schoon en smakelijk. Daarna werd ik met rust gelaten en kon gaan slapen, op de grond. Zonder matras, wel met een dunne deken.

De volgende morgen werd ik al vroeg gewekt, ik moest mij klaarmaken voor transport. Per motor werd ik naar het spoorwegstation gereden; daar merkte ik al gauw dat het reisdoel Batavia was. Op het perron, waarop ik mij vrijelijk kon bewegen, werkte toevallig een oude bekende. Het was Masrio, destijds treinbediende in Cheribon en meespeler in onze voetbalclub. Verbaasd om mij onder Japans geleide te zien, schoot hij mij aan. Ik maakte van de gelegenheid gebruik hem te vragen, de familie te laten weten dat ik op transport was gesteld naar Batavia, zodat men thuis in ieder geval wist waar ik uithing. Hij heeft zich daar snel en netjes van gekweten.

In Batavia werd ik afgeleverd aan het gebouw van de Rechtshogeschool aan het Koningsplein West. Daar was een houten gebouwtje neergezet, dat diende als arrestanten-verblijf. Twee soldaten hielden de wacht en er was geregeld verkeer van mensen. Nieuwe arrestanten kwamen, oude werden weggeleid. De drie met tralies afgesloten cellen waren schoon en wij kregen redelijk te eten. In mijn cel bevond zich ook een collega HVD-er. Die zat er al een dag en had evenmin een notie van wat hij zou kunnen hebben misdaan.

Pas de derde dag kwamen wij aan de beurt. Ik stond nog steeds voor een raadsel, had er geen idee van waarvoor men mij hebben moest. Na een paar uur wachten in een verhoorruimte werd het mij opeens duidelijk. Ik hoorde de naam noemen van een Indonesische klerk van ons kantoor, die kennelijk werd verwacht als getuige. Bij mijn terugkomst na de episode in de Militaire Motordienst in Bandoeng, had deze man mij aangeschoten en gevraagd of ik hem aan een revolver kon helpen. Ik had hem verteld dat ik dat in Batavia niet wist, maar dat er in Bandoeng wel aan te komen was. Kort na ons gesprek werd ik overgeplaatst en heb verder geen contact meer met die klerk gehad. Later hoorde ik, dat op het HVD-kantoor een spion werkte, die in mijn plotselinge vertrek naar Bandoeng aanleiding vond om zijn Japanse opdrachtgever te waarschuwen.

De officier die belast was met mijn zaak, kreeg genoeg van het wachten en riep mij op. Het verhoor vond plaats in het Maleis en er kwam een Japanse tolk bij. Ik kreeg te horen waarvan ik verdacht werd, en men hield mij een lijst voor met namen en adressen die mij in het geheel niets zeiden (naar later bleek, hadden zij alle te maken met verzetshaarden tegen de Jap). Ik moest aanwijzen waar ik terecht zou kunnen voor een vuurwapen. Dat kon ik natuurlijk niet, en ik ontkende dan ook met klem dat ik iets met zulke leveranties te maken zou hebben. Het gesprek met de klerk dan? Dat was een gewone conversatie geweest; ik had alleen gehoord dat er in Bandoeng wel mogelijkheden waren voor het kopen van een wapen. En mijn plotselinge vertrek naar Bandoeng? Daar had ik een duidelijke verklaring voor, het was immers een officiële overplaatsing ter vervanging van de manager, die zich voor het interneringskamp moest melden. Daarmee was wel de angel uit de verdachtmaking getrokken.

Bij dat verhoor heb ik veel hulp gehad van de tolk. Het bleek dat hij HVD goed kende uit de tijd dat hij als drogist een winkeltje had in Soerabaja. Zijn verklaring dat wij hem bekend waren als een nette firma, was belangrijk. Mijn collega werd apart verhoord. Hij had het moeilijker, want hij was een blonde Hollander en sprak de landstaal maar matig. Ik heb zijn ondervraging niet kunnen volgen en heb hem ook niet meer gesproken, hoorde alleen de uitspraak: afvoeren naar een interneringskamp. Ik werd vrijgesproken en kreeg een officiële reisgeleidebrief mee om voor een veilige terugkeer.

Van het Koningsplein liet ik mij eerst in een *sado* naar de Sawohlaan rijden. Na vijf dagen opsluiting zag ik er, ongeschoren en ongewassen, niet erg presentabel uit. De van Vianens, die hadden gehoord dat ik door de politie was opgehaald, raakten in rep en roer. Ik kon hun geruststellen en mij opfrissen, waarna ik weer stationwaarts ging voor de terugreis per Vlugges Vier naar Bandoeng, opgelucht dat mijn kennismaking met de gevreesde *Kempetai* zo goed was afgelopen. De Jap zat, tot mijn geluk, nog in een overwinningsroes en was nog redelijk mild gestemd. Het zou voor hen die later met die instantie te maken kregen, veel minder soepel aflopen.

Die middag had ik nog een gedenkwaardige ontmoeting in de trein. Schuin tegenover mij zat een fors gebouwde, bruin getinte heer, gestoken in een donker kostuum. Boven hem, in het bagagenet, lag een keurig valies. Op een label las ik de intrigerende naam "Dr. Diponegoro".

Ik was vele jaren een klasgenoot was geweest van Achmat Diponegoro uit Ambon. Voldoende reden dus voor mij om die heer aan te schieten. Hij was een prins, een zoon van de tak in Makassar, rechtstreeks afstammend van Pangeran Diponegoro. De familie was vanwege opstandige activiteiten uit de Vorstenlanden verbannen. De volgende generatie kreeg de mogelijkheid geboden om op Java verder te studeren, maar zijn ouders hadden daar geen gebruik van willen maken. Vooral de opgelegde beperking, het verbod om de Vorstenlanden te betreden, had hen gekwetst.

Hijzelf, een jongere broer en een zuster hadden daarom gekozen voor een aanbod van de Japanse Regering om na de MULO op hun kosten in dat land verder te studeren. Zodoende hadden zij een universitaire opleiding in Japan genoten, en zij werden maar al te graag ingezet in de strijd tegen Nederlands-Indië. Zijn zuster was pilote bij de Japanse luchtmacht, had ook deelgenomen aan het bombardement van Soerabaja. Door de nederlaag van Japan hebben zij, vanwege hun nauwe banden met de verliezer, geen openlijke rol kunnen spelen in de onafhankelijkheidsstrijd van de Republiek Indonesië.

Deze Diponegoro bleek onberispelijk Nederlands te spreken. Hij was econoom en had tot taak, stilgelegde suikerfabrieken weer op gang te brengen. Met de eerste landingstroepen had hij bij Rembang voor het eerst op Java voet aan wal gezet en meteen het contact met verzetsgroepen uit Madioen en de Vorstenlanden vernieuwd. Mede daardoor konden de Japanse stoottroepen razendsnel achter de linies komen en het KNIL-verzet breken. Wij hadden een levendig onderhoud, dat mij altijd is bijgebleven. Maar ik heb nimmer meer iets van of over deze familie gehoord.

Breien met zelfgesponnen garens

Ook in Bandoeng werd het leven zonder inkomen voor talloze gezinnen steeds moeilijker. Sommigen konden nog een tijdlang teren op de verkoop van eetwaren uit eigen keuken, en wat *tjatoet*, zwarte handel bedrijven. Het betrof in feite ruilhandel, waarbij men het moest hebben van relaties die iets wilden verkopen en waarvoor men dan een koper moest zien te vinden.

Voor families die in nood kwamen te zitten, kwam nu de Huisvrouwenvereniging in actie. Onze eerder genoemde buurvrouw To van der Meer Mohr kwam op het idee, moeders en dochters aan het breien te zetten. De voorraden breigaren in de winkels waren spoedig uitverkocht, maar HVD onderhield goede betrekkingen met vele Chinese handelaren. Onder hen was Toko Sampoerna, een florerende textielzaak met een eigen weverij vlak buiten Bandoeng en een relatie met de Ned. Indische Handelsbank (NIHB), moedermaatschappij van HVD.

Eén van de directeurs-eigenaren van Sampoerna, onze goede relatie Kie Toan Seng, stond altijd klaar om ons voor hulpacties met wat geld en goederen bij te staan. Kie was een slimme zakenman, die vooral ook ambtenaren en Japanners te vriend wist te houden. De Jappen waren fel tegen steunverlening zonder meer, maar moedigden wel zelfwerkzaamheid aan. Via zijn weverij zorgde Kie voor gekleurde breigarens, die door vrouwen en meisjes verwerkt konden worden tot kleine kledingstukken.

Zo kon een breicentrale opgericht worden. Wie niet kon breien, kreeg een uurtje les en kon met enkele uren per dag een nuttig weekloontje bijeen breien. Het breiloon werd toegekend over het verwerkte gewicht aan garen; het varieerde van 6 tot 15 gulden per week per persoon. Het werd laag gehouden om zoveel mogelijk gezinnen te kunnen inschakelen. Die opzet lukte wonderwel. Men kon beginnen met een voorraad breigaren, en iedere week werden de werkstukjes gesorteerd, voorzien van een label en ingeleverd bij Sampoerna. Daar werd contant afgerekend en een nieuwe voorraad garens verstrekt. De centrale verzorgde een overzichtelijke administratie, om in geval van controle de zakelijke opzet te bewijzen. Van die administratie weet ik mij te herinneren dat er bijna elfhonderd moeders en dochters ingeschreven stonden. Er was voor vele gezinnen een ware oplossing gevonden.

Aangemoedigd door het succes van de breicentrale, werd ook een spincentrale opgezet. In Bandoeng woonde mijn vriend Habluetzel, die als bedrijfsleider van de elektrische centrale boven Soebang had moeten vluchten toen de strijd om Tjiater begon. Als burger van het neutrale Zwitserland kon de heer Habluetzel zich vrij bewegen. Hij kon bovendien rekenen op steun van het Zwitserse Consulaat. In een kleine werkplaats maakte hij spinnewielen.

De spincentrale werkte met sisal-vezel, die gesponnen werd tot een draad die dun genoeg moest zijn om met breinaalden te worden verwerkt. Het garen was stijf en de kledingstukken waren daardoor onaantrekkelijk, maar Sampoerna, onze opdrachtgever en ook financier van de spinnewielen, betaalde voor de werkstukken wat wij vroegen. Zo kon ook de spincentrale een aantal gezinnen wat broodnodige contanten verschaffen.

Er was plaats voor 30 spintoestellen die, onder leiding van twee onderwijzeressen, werden bediend door meisjes vanaf een jaar of tien. Zij kregen een laag weekloon, maar ook een maaltijd en enig onderwijs. De scholen waren gesloten; de lessen konden dus niet te openlijk gegeven worden. Het lukte, en de moeders waren blij dat hun dochters op deze zeer nuttige manier bezig bleven.

Het gebruik van de Nederlandse taal in het openbaar en over de telefoon, was al direct verboden. Wij werden met die beperking geconfronteerd toen Rita, drie jaar oud, een stuipaaval kreeg. Ik belde de dokter, begon in het Nederlands, maar de arts stond erop, verder te praten in het Maleis. Ik kende het woord voor "stuip" echter niet, en de dokter waarschijnlijk ook niet, zodat het naar goed gebruik "stuip" bleef. Het advies, afwisselend in warm en koud water dompelen, hielp gelukkig direct, en toen de dokter een half uur later op de fiets arriveerde, lag het patiëntje alweer rustig te slapen.

Toch vond de dokter opname voor nader onderzoek in het ziekenhuis gewenst. In het R.K. Ziekenhuis Borromeüs aan de Dagoweg kreeg Rita gedurende drie dagen een plaatsje. De vermoedelijke oorzaak van de stuipaaval was een lichte loodvergiftiging, mogelijk door het gebruik van loodwit in huidpoeder van lokale makelij! Wij waren verder op ons qui vive. Als Rita wat koorts kreeg, werd een grote ketel warm water gereed gehouden. Gelukkig bleef een tweede aanval uit.

Kort daarna hadden wij opnieuw dringend doktershulp nodig. Bij Pa Middleton, 69 jaar oud, was door de internist een ernstige leveraandoening ontdekt. Op een ochtend werden wij opgeschrikt doordat Pa opeens een maagbloeding kreeg. Ook hier weer een probleem om de dokter in het Maleis te informeren, maar het lukte, en de arts was wederom spoedig ter plaatse. Hij kon helaas slechts een snel naderend einde vaststellen en met morfine de pijn verzachten. De prik werkte prompt, Pa sliep in en enkele uren later kwam ook het einde. Gelukkig konden wij een behoorlijke begrafenis regelen op het Pandoe-kerkhof. Het graf is goed bewaard gebleven en ook de administratie werd voorbeeldig bijgehouden, zoals een van de zoons kon constateren bij een bezoek aan Bandoeng in het begin van de tachtiger jaren.

Het leven onder Japanse hiel sleepte zich voort. Blond haar en blauwe ogen werden bij voorbaat bestempeld als "vijandig". Wie daarmee gezegend was, kon zich dus maar beter niet op straat vertonen. Voorts waren de mannen van beneden de 50 jaar sowieso verdacht, want in Indië gold een algemene dienstplicht. De Nederlands-Indische bewoners waren door het Bevolkingskantoor van de Gemeente geregistreerd en ingedeeld in groepen naar afkomst en de mate van "import". Elly en ik behoorden tot Groep 3, beide ouders in Indië geboren. Een voorlopig "veilige" groep.

Maar het bleef een kwestie van zich behoedzaam voortbewegen. Tijdens razzia's werd er nogal willekeurig te werk gegaan, vele Jappen trokken zich van registratie-kaarten weinig aan. Voor de tot deze groep behorende mannen, die niet bij voorbaat als vijandig beschouwd werden, was er nog maar weinig uitzicht op een plaats in een burgerkamp. Als zij ergens voor gepakt werden, kwamen zij terecht bij de gemeentelijke politie of bij de *Kempetai*. Daar heersten langzamerhand vreselijke toestanden, vaak smerige, propvolle cellen, mishandelingen, martelingen etc. De toestand werd steeds nijpender voor de paar honderd mannen en de ruim 10.000 vrouwen en kinderen, die in Bandoeng nog vrij rondliepen. Gelukkig werden wij gesterkt door gunstiger oorlogsnieuws. En met de in de eerste jaren opgedane ervaring konden ook moeders met kinderen zich beter weren tegen tegenslagen. Men wist steeds sneller de weg te vinden naar onze hulporganisaties.

Al bij het begin van de bezetting werden Nederlandse dagbladen vervangen door Indonesische. In Bandoeng verscheen de "Tjahaya", die gedrukt werd op de persen van de oude Preangerbode. Het stond onder strenge censuur, maar de Indonesische redactie deed duidelijk haar best om ook het oorlogsnieuws redelijk te brengen. Krantenpapier was in elk huis onmisbaar voor het afplakken van het glas in ramen en deuren om te voldoen aan de strenge voorschriften inzake verduistering. Daarvoor gebruikten wij echter niet onze eigen bladen. Deze werden ijverig door de huisgenoten gelezen en hebben belangrijk bijgedragen aan een veel betere kennis van de Indonesische taal. Daarna bleven zij alle zorgvuldig bewaard, en zo beschikte ik aan het einde van de oorlog over een complete verzameling.

Al heel spoedig kreeg ik het verzoek om die zeer waardevolle bron van informatie over de bezettingstijd in bruikleen af te staan aan de nieuw opgerichte Legervoorlichtingsdienst.

Hun twintig medewerkers konden meteen beginnen aan de registratie en ordening van interessante berichten. Ondanks goede afspraken met die dienst, heb ik die kranten niet meer teruggekregen. Ik heb er ook niet achterheen gezeten, voornamelijk vanwege alle strijd en de verwickelingen rondom *bersiap* en *merdeka* - waarop ik later nog terugkom.

Ik kon er wel mee leven, in de wetenschap dat ik de collectie in ieder geval in goede handen had overgedragen. Alleen vond ik het wel spijtig, de bladen van de weken na 17 Augustus 1945 niet meer te kunnen naslaan. Toen werden namelijk de proclamatie van de onafhankelijkheid en de oprichting en organisatie van een bestuursorgaan bekend gemaakt. Die -titels, met grote koppen, waren fascinerend. De presentatie en de benamingen waren geheel volgens het voorbeeld van de Franse Revolutie, zoals beschreven in de Nederlandse leerboekjes geschiedenis.

De radio stond veel aan. 's Morgens en 's middags voor de ochtendgymnastiek, het nieuws en vaak ook muziek. Wij misten weliswaar de populaire westerse deuntjes, die verboden waren, maar liedjesmakers slaagden er al snel in om inheemse composities zó westers te bewerken, dat het geheel toch wel redelijk geapprecieerd kon worden. Sinds het begin van de bezettingstijd was het luisteren naar buitenlandse zenders verboden en waren er maatregelen getroffen om het gebruik te beperken tot de lokale zenders. Radiobezitters moesten zich op een centraal punt melden, waar de midden- en kortegolfbanden werden geblokkeerd en de radio verzegeld. Alleen de lokale langegolf zenders waren nog te beluisteren.

Ook onze radio was verzegeld, maar bij toeval ontdekte ik aan het begin van de band een zender uit Broome in Australië, met een relay van de BBC-nieuwsuitzendingen om 10 uur 's avonds. Die waren nog nét met een koptelefoon te beluisteren. Een enkele keer liep het mis door etherstoringen, maar verder kon ik elke avond de emotie van het tijdsein van de Big Ben beleven. De ramen en buitendeuren van ons huis waren geblindeld en alle ruiten waren goed afgeplakt met krantenpapier, zodat inkijk niet mogelijk was. Maar in die onrustige tijd was een plotselinge inval altijd mogelijk, daarom zat er op dat kritieke uur altijd een uitkijk op onze overdekte voorgalerij, dat waren meestal Elly en haar moeder.

Dank zij mijn werk, met een inkomen van 130 gulden per maand, konden wij de bezettingsjaren goed doorkomen. Er was zelfs ook ruimte om familieleden, die overal verspreid woonden, bij te staan. Ik kende alle belangrijke winkeliers van de stad als klant van HVD, en sommige van hen nog uit mijn Nestlé-tijd. Die relaties waren zeer nuttig om vrienden die op ruilhandel uit waren, bij hen te introduceren. Eén van die vrienden uit een vertrouwde kring, ingeschakeld bij de hulpverlening, was Harry Johanness. Als geboren Bandoenger kende hij overal goed de weg; hij had ook veel vrienden onder de Chinese winkeliers. Zo kon hij aan allerlei goederen komen voor zijn eigen handeltje en voor doorgave aan steunbehoevende anderen.

Via Harry, ambtenaar van het IJkwezen, raakte ik onder meer bevriend met Lie Foe, een fabrikant van weegwerktuigen. Voor die fabricage was vooral inheems materiaal nodig, zodat het fabriekje geen gebrek aan grondstoffen had en gedurende de oorlogsjaren kon doorwerken. Eén van die producten was de *datjin*, een weegstok met schuifgewicht.

De *datjins* werden een vast artikel in het assortiment van HVD, die ook na de oorlog de verkoop over de gehele archipel verzorgde.

Ondanks de misère, elke zaterdag een glaasje

Bier was al lang was niet meer te krijgen en wij waren aangewezen op locale producten, voornamelijk arak, dat van oudsher clandestien gestookt werd. Arak haalde niet bij de jenever waaraan wij gewend waren, maar wij hadden er een prima oplossing voor gevonden. Een bevriende winkel had nog een voorraad Catz Elixer in literflessen. Een vrij onbekend artikel, vooral bestemd voor cantines, daarom konden wij ervan profiteren. Arak met enkele druppels Catz gaf ons een smakelijk *paitje*, dat ons ook beter bestand maakte tegen alle narigheid van oorlog en bezetting. Door de week werd niet gedronken, omdat wij altijd op onze hoede moesten zijn voor hetgeen er in de omgeving gebeurde. Maar op de zaterdagmiddag-borrel in de Progostraat hadden wij enkele vaste gasten, van wie Harry er één was.

Voor de dames hadden wij een nationaal brouwsel beschikbaar, dat wij "port" noemden. Niet vergelijkbaar met Franse wijn, maar het was vervaardigd uit zuivere grondstoffen en kreeg al spoedig ook een vast plaatsje in de kast. Dat drinken van een borrel bleef beperkt tot een kleine kring, en wij waren ons er zeer van bewust dat wij behoorden tot de weinige geluksvogels die nog opgewekt zaterdagmiddagen met vrienden konden doorbrengen.

Die gelederen werden wel steeds dunner: na iedere razzia kwam wel weer een relatie achter tralies terecht of in een kamp. Ook Harry trof dat lot toen de Jap, als gevolg van de ontwikkeling van de oorlog in Europa en het Midden-Oosten, besloot alle Armeniërs te interneren. Hij stond namelijk als zodanig te boek en werd met zijn gezin, met vier kinderen, in een vrachtauto opgehaald; zij verdwenen uit ons gezicht. Maar zij hebben de internering overleefd en zijn in Augustus 1945 ongedeerd uit het kamp gekomen.

In geheel Indië, met Batavia als centraal punt, was een krachtige nationalistische beweging werkzaam, onder leiding van Ir. Soekarno en Drs. Hatta. Die oude voorlieden waren al direct door de Japanse bezetter uit hun verbanningsoorden -respectievelijk Benkoelen en Banda- naar Batavia gehaald. De bezetters probeerden wel enig vertrouwen te wekken bij de grote groep Indische Nederlanders van "Groep 3". In Batavia sprak ook de ISDAP een woordje mee. Het was een kleine partij van Indische Sociaal-Democraten, die al jaren een "Indië los van Nederland" politiek voorstond. Hun leider, P.F. Dahler, was sterk pro-Indonesisch, bevriend met Ir. Soekarno en door de bezetter aanvaard als gesprekspartner, of mogelijk als adviseur. Hij bestuurde een comité dat de groep Indische Nederlanders in de goede richting, pro-Japans, moest zien te krijgen.

Bij ons in Bandoeng werd de BOGI (*Badan Oeroesan Golongan Indo*, Centrum van Indo-Europeanen) vertegenwoordigd tegenover de plaatselijke overheid door initiatiefnemer Frits Suyderhoud. Bestuurslid was ook mevrouw Douwes Dekker, echtgenote van de door de Nederlands-Indische regering in Mei 1940 geïnterneerde Dr. Douwes Dekker. Zij was, evenals haar man en dhr Dahler, overwegend pro-Indonesisch en bevriend met Ir. Soekarno.

Dat verschafte de BOGI, zo nodig, gemakkelijk entree bij vooraanstaande Indonesiers.

Van Japanse zijde waren wel beloften gegeven over de toekomstige onafhankelijkheid van Indonesië, maar die toezeggingen waren nogal vaag. Zo moest voor demonstraties en optochten van nationalist en het voeren van de nieuwe rood-witte vlag vooraf vergunning gevraagd worden. Voor de Indonesische leiders was het zaak de druk op de bezetter te verhogen. Het duurde nog een tijd voordat de vlag en het volkslied "*Indonesia Raja*" echt door de bezetters erkend werden.

Door het voor Japan ongunstige verloop van de oorlog, werd de medewerking van de Indonesische nationalist steeds belangrijker. Japan begon de gevolgen te voelen van de langdurige strijd op meerdere fronten; er ontstonden tekorten op velerlei gebied, vooral aan rijst. Voorts had Japan dringend behoefte aan goedkope werkers voor de aanleg van vliegvelden. Java produceerde volop rijst, dank zij de relatieve rust in het land. Ook waren op het overbevolkte eiland zonder moeite werkers te werven. De Indonesische leiders wilden onder zekere voorwaarden wel aan de Japanse wensen meewerken.

Eerste conditie was het opbouwen en bewapenen van een eigen Indonesisch leger van 100.000 man. Japan had wel een contingent *Heiho's* in dienst, Indonesische soldaten uit het voormalige KNIL, maar de nationalist wensten een eigen vrijwilligers-leger, onder leiding van Indonesische officieren en gekleed in een eigen uniform. Japanse en Indonesische leiders maakten een overeenkomst voor de oprichting van de PETA, de *Pembela Tanah Aer*, Verdedigers van het Vaderland. Voor de nationalist was het eigen leger een zeer belangrijke ontwikkeling, en in hun kring werd aan die benaming toegevoegd "*terhadap siapapun djuga*", tegen welke tegenstander dan ook. De vereiste vrijwilligers meldten zich in een oogwenk.

Voor de aanleg van vliegvelden werden in dessa's over geheel Java *Romusha's* geworven, arbeiders. Onder het mom van meevechten aan Japanse zijde, werd het idee gewekt van een soort dienstplicht. Van de zijde van jongere Indonesiërs, die overigens ook weinig mogelijkheden hadden om aan betaald werk te komen, was de belangstelling voor deelname overal zeer groot. Ik heb eens bij toeval getuige geweest van zo'n werving. Het was tijdens een van de zeldzame reizen die ik in de bezettingstijd heb gemaakt, in gezelschap van Takeda, de Japanse chef van de het Kantoor Rechtsverkeer in Oorlogstijd. Er moest een noodmagazijn van de Importeursvereniging in Tasikmalaja ontruimd worden, en ik ging mee omdat ik de situatie daar kende. Op het voorplein, tegenover het plaatselijke hotel werden vrijwilligers geselecteerd voor uitzending als *Romusha's*. Het waren allen jonge kerels, die opgewekt opgekomen waren omdat ze dachten, een plezierige tijd tegemoet te gaan.

Hoe verschrikkelijk bedrogen zouden zij uitkomen! De ongeveer één miljoen arbeiders die geworven werden, moesten achter het front werken aan vliegvelden en spoorwegen, verspreid over Nieuw Guinea, Sumatra, Birma en Siam. Zij zijn, naar later is vastgesteld, door een ware hel gegaan.

Zij werden meedogenloos behandeld, kregen te weinig voedsel en geen medische verzorging; zij hadden het nog slechter dan krijgsgevangenen. Op vele plaatsen werden zij door terugtrekkende Japanners aan hun lot overgelaten. Slechts enkele duizenden hebben de beproevingen overleefd.

Op een dag kreeg de BOGI bezoek van een Japanse diplomaat, die een gesprek organiseerde met drie onzer, waaronder ik. In een Chinees restaurant maakten wij kennis met een vlot Nederlands sprekende Japanner, die ons begroette, niet met een buiging, maar met een ferme handdruk. Hij bleek secretaris te zijn geweest op de Japanse Ambassade in Den Haag en vertelde, Prinses Juliana te hebben ontmoet. Onderwerp van gesprek was de verhouding van de groep Indische Nederlanders met de Japanse overheid en de plaats van die groep in de toekomst.

Allereerst brachten wij het probleem van de burgerkampen ter sprake. Onze gastheer voerde aan dat de burgerinternering geen uitvinding van Japan was, maar van de geallieerden, die zoveel eerder in oorlog waren geraakt. Japan had dat voorbeeld gevolgd, maar Buitenlandse Zaken was niet voor die kampen en wilde bijdragen aan verbetering van de situatie. Het gesprek verliep in een prettige sfeer; wij hadden de gelegenheid, ons te uiten over de benarde omstandigheden waarin vele gezinnen verkeerden, het verbod op hulpverlening en de moeilijk aanspreekbare lokale overheid. Wij werden aangemoedigd die contacten toch te blijven zoeken.

Kort na dat bezoek kregen de BOGI en een twintigtal andere representanten van de Indisch-Nederlandse groep inderdaad een uitnodiging voor een onderhoud met het Japans/Indonesische stadsbestuur en de politie. Natuurlijk brachten wij ook daar eerst de zorgwekkende berichten over de toestanden in de burgerkampen en op de politiebureaux naar voren. Een moeilijkheid was, dat wij geen exacte feiten konden aanhalen en ons moesten beperken tot algemene verontrusting. De Japanse voorzitter voerde ter verontschuldiging aan dat wij de genoemde verblijfplaatsen nu ook weer niet mochten vergelijken met gewone hotels. In vele gevallen ging het bovendien ook nog om mensen, die iets misdaan hadden. Een prettig resultaat was dat ons ruimere mogelijkheden werden geboden om voedsel en medicijnen voor in het bijzonder politie-arrestanten te bezorgen.

Eveneens in die tijd werd ik onverwacht bezocht door een tweetal Indonesiërs, bestuursleden van de belangrijke politieke partij *Pasoendan*. Eén van hen, Otto Soebrata, een vooraanstaande politicus, vele jaren lid van de Volksraad en behorend tot de zeer geziene regenten-familie van Garoet, was een oude bekende, met wie ik enige malen voor HVD zaken had gedaan. Zij kwamen langs voor een vertrouwelijk gesprek over oorlog en bezetting, vooral over de tijd na de oorlog. Ik was op mijn *qui vive*, maar kreeg de verzekering dat ik zonder risico vrijuit kon praten.

In het partijbestuur koesterde alleen Ir. Soekarno nog de hoop van een Japanse overwinning. Voor mijn bezoekers stond echter de overwinning van de geallieerden vast, en zij wilden zich voorbereiden op de tijd daarna. Zij hoopten vurig dat dan de Amerikanen in Indië zouden komen, om te voorkomen dat Holland het hier weer voor het zeggen zou krijgen. Holland was weliswaar niet tegen een onafhankelijk Indonesië, maar zou daar zeker vijftig jaar voor nodig hebben.

De voorkeur ging uit naar Amerika, omdat dan de onafhankelijkheid op korte termijn zou kunnen plaatsvinden. Wat de heren nu wilden bereiken, was de steun van de Indische Nederlanders bij het sneller bereiken van de onafhankelijkheid.

Het was een zeer interessant gesprek; ik maakte hen duidelijk dat ik uiteraard sympathiek stond tegenover het streven naar onafhankelijkheid, doch dat ik geen politicus was en ook geen invloed had. Noch mijn gasten, noch ikzelf waren ons op dat moment bewust van het bestaan van de toezegging die Koningin Wilhelmina in haar rede op 7 December 1942 had gedaan over een onafhankelijk Indonesië. Na de oorlog en de gewapende vrijheidsstrijd heb ik dhr Soebrata niet meer ontmoet.

Op het werk kreeg ik ook met een verandering te maken. De Japanse bureauchef Takeda, een econoom met de rang van kapitein, plaatste mij over naar zijn kantoor. Ik moest de administratie van de vele magazijnen organiseren. Takeda sprak redelijk Engels en liet mij vrij in het werk. Hij was een aangenaam mens, die mij toevertrouwde dat hij in zijn hart antimilitair was. Hij had als dienstplichtige in China gevochten en was blij dat hij ditmaal een baantje ver achter het front had gekregen.

Met hem beleefde ik een incident. Er was uit een magazijn een kleine hoeveelheid suiker gestolen door eigen werklieden, die op weg naar huis door de politie werden aangehouden. Het ging maar om enkele zakjes suiker, voornamelijk voor eigen gebruik, maar het was diefstal, een voor de Jap ernstig vergrijp, dat dus gestraft moest worden. De betrokken arbeiders stonden in een rij opgesteld en werden één voor één door Takeda ondervraagd: "Heb je gestolen, en waarom?". Wie zijn fout erkende, kwam er met een enkele klap vanaf. Maar één van de vier nam een vechthouding aan toen de klap moest komen. Wat er toen volgde, zal ik niet licht vergeten. Takeda bleek een volleerde vechter te zijn, want in een oogwenk maakte de werkmans een buiteling door de lucht en plofte enkele meters verder op de grond. De schrik zat er bij de overige schuldigen meteen goed in, ook bij collega's in andere magazijnen, die er al snel van hoorden.

Een tweede reis in de bezettingstijd maakte ik ook met Takeda, weer per auto en nu naar Batavia. Takeda had een bespreking en wilde mij in de buurt hebben voor het eventueel verstrekken van bijzonderheden van de dienst in Bandoeng. We maakten de rit over Soekaboemi en Buitenzorg, een route die ik wel kon dromen. Het was ogenschijnlijk overal rustig en vredig tussen de goed bewerkte sawah's. Op de weg reed een enkele *tjika*, een ossekar. In de plaatsen waar wij doorheen reden, was ook weinig te zien dat deed denken aan oorlog en bezetting, alles leek zo normaal.

In Batavia was het toezicht op de magazijnen niet in handen gesteld van een importbedrijf, maar van het Java-Veem, dat uiteraard ook de voor het beheer van goederen vereiste deskundigheid kon garanderen. Voor mij was er overigens weinig te bespreken, ik kon ook geen informatie krijgen over het kantoor en de magazijnen van HVD. Zo was ik vrij om de verdere dag en avond bij familie door te brengen.

Bij Titi en Paul Aschmoneit en hun vier kinderen in de Laan de Bruyn Kops keken ze wel even vreemd op van mijn onverwachte bezoek, maar het was een prettig weerzien en natuurlijk een geruststelling, te weten dat het allemaal relatief goed ging met de wederzijdse families.

Het was enkele maanden vóór het einde van de oorlog, maar dat wisten wij toen natuurlijk nog niet. Ook hadden wij er geen vermoeden van dat wij in Indië daarmee nog niet de vrede zouden bereiken. De vreugde over de capitulatie van Japan werd ruw verstoord toen nauwelijks twee dagen later de Republiek Indonesia werd geproclameerd.

Ter afsluiting van dit deel wil ik graag nog iets vertellen over de daaropvolgende woelige tijd, in ieder geval totdat wij in Juli 1947 ons eerste grote verlof in Nederland gingen doorbrengen.

Φ   Φ   Φ

MERDEKA !

Het einde van de oorlog kwam zó onverwacht dat de geallieerden niet direct bij machte waren, eenheden beschikbaar te stellen voor de bevrijding van het Nederlands-Indië. Ook Nederland kon, na vijf jaar bezetting, nog geen sterke expeditiemacht uit de grond stampen. Een eerste kleine eenheid ging op aandringen van het Engelse opperbevel op weg, maar kwam niet verder dan Malakka. Dat gebeurde juist toen, onder zware druk van de jongerenbeweging en oogluikend gesteund door hoge Japanse marineofficieren, de *Republik Indonesia* werd afgekondigd.

Er werd door Nederlanders in en buiten Indië aanvankelijk weinig waarde aan gehecht. Nederland voelde zich nog altijd verantwoordelijk voor het herstel van orde, rust en veiligheid voor de gehele bevolking, en wilde dus allereerst een einde maken aan de volslagen chaos waarin het land verkeerde. De Japanse bezetter had weliswaar van het geallieerde opperbevel de opdracht gekregen om de *status quo* te handhaven, maar er was een gezagsvacuum ontstaan. Er heerste grote verwarring als gevolg van de door jongeren afgedwongen beslissing om METEEN de onafhankelijkheid uit te roepen. In een documentaire over die gebeurtenis wordt het stukje papier met de daarop handgeschreven *PROKLAMASI* getoond. Hóe amateuristisch dat papiertje ook mocht lijken, de datum 17 augustus 1945, is internationaal aanvaard.

Het was een zeer rumoerige en angstige tijd door het optreden van die *pemoeda's*, fanatieke Indonesische jongeren. Op vele plaatsen hadden zij vuurwapens en *samurais*, vervaarlijke zwaarden, weten te veroveren op de Japanners, die vaak ook niet meer wisten waar ze aan toe waren. Totdat ook Japanse soldaten werden vermoord en de bevelhebbers gedwongen waren om zich te verdedigen tegen oprukkende benden. Het felst ging het er toe in Midden-Java, waar de volksmenner Bung Tomo opgedoken was en over de radio, de ganse dag door, met bloeddorstige taal de jongeren opriep om aan de *Merdeka*, de onafhankelijkheid, te vuur en te zwaard vorm te geven. *Bersiap!* was de strijdkreet die hij lanceerde. "Maak je klaar! Dood aan alle Nederlanders en Japanners!" Een moeilijke situatie, ook voor Soekarno en Hatta, die nimmer enige gewelddadige taal gebruikten.

Als gevolg van die aansporingen werden in Midden-Java talloze Indische Nederlanders thuis opgepakt of uit treinen geplukt. Op enkele plaatsen werden ze, vaak op afschuwelijke wijze, vermoord. Gezinnen werden, als hun leven gespaard werd, in concentratiekampen ondergebracht. De meest beruchte stonden in en rondom Ambarawa. Deze misstanden konden ontstaan doordat de geallieerden op zich lieten wachten, vooral omdat Generaal MacArthur de verantwoordelijkheid voor Nederlands-Indië had overgedragen aan de Engelsen, onder leiding van Admiraal Mountbatten.

Het werd October 1945 voordat de eerste Britse legereenheden op Java landden voor de bevrijding van krijgs- en burgergevangenen uit de kampen. Zij vormden de RAPWI-groep (*Rehabilitation and Aid for Prisoners of War and Internees*), veelal Ghurka's uit Brits-Indië, onder leiding van Mayor Gray.

Dat waren echte vechtjassen, die echter het oorlogvoeren moe waren en naar huis verlangden. Slechts weinigen van hun voelden voor een optreden tegen Indonesiers ten behoeve van het Nederlandse koloniale regime. Maar toen er, in het treffen met de veelal ongeorganiseerde, doch goed bewapende en weinig zachtzinnige revolutionairen, Ghurka-bloed vloeyde, waren ook zij gedwongen tot strijd.

Het zwaarste treffen vond plaats in Soerabaja, waar het verzet hardhandig werd neergeslagen. Een monument in de stad vormt een blijvende herinnering aan de dappere strijders voor de onafhankelijkheid. In een zwaar gevecht, dat drie weken duurde, sneuvelden enige tienduizenden Indonesiërs. Niet strijdend tegen de Hollanders, maar tegen de Engelsen. Deze laatste verloren daarbij een Generaal, Mallenby. Op filmbeelden, deels van het Engelse leger, zijn vele van die verschrikkelijke gebeurtenissen vastgelegd.

Vooruitlopend op de komst van geallieerden, functioneerde in Bandoeng de BOGI. De leider, Frits Suyderhoud, nam contact op met Jan van der Velde, tandarts en vertegenwoordiger van het Rode Kruis, en al spoedig kon het "Rode Kruis Bandoeng" in actie komen. Verder kwam een aantal Nederlanders uit vooroorlogse hoge posities bij elkaar. Zij waren ondergedoken geweest, of vrijgekomen uit de mannenkampen nabij Bandoeng en de garnizoensplaats Tjimahi.

Onder hen bevonden zich artsen, politie-, spoorweg- en bestuursambtenaren en leiders uit het bedrijfsleven. Zij hadden weer goede voeding gekregen, langzaam maar zeker hun energie hervonden en stonden te popelen om weer aan de slag te gaan.

Ook arriveerde via Australië personeel van de NICA, de *Netherlands-Indies Civil Administration*. Deze bestond uit Indische bestuursambtenaren die ten tijde van de Duitse inval met verlof in Nederland verbleven en niet meer terug konden komen. Zij werden versterkt door jonge, in Leiden afgestudeerde, Indologen. Met dat alles was een organisatie ontstaan, een aanspreekpunt, in een poging het gezagsvacuum enigermate te overbruggen.

Ook in rustige gebieden kwamen na enige tijd de nationalistten in actie. Geallieerden waren welkom voor de ontwapening van Japanners, maar de NICA werd als koloniale onderdrukker aangemerkt en afgewezen. Voor Java werd daarom een andere vorm gekozen, de AMACAB, *Allied Military Administration, Civil Affairs Branches*. Voorts kwam in Bandoeng, temidden van de grote onrust door het bloeddorstige optreden van nationalistische jongeren, een kantoor overeind onder leiding van bekwame bestuursambtenaren zoals de assistent-residenten Dr. Loze en Mr. Klaassen, en de ervaren politie-commissaris Böck. Dit driemanschap, weer redelijk fit na de beproevingen in het gevangenenkamp Baros, stampde een bestuurscentrum uit de grond met gemeentendiensten zoals de politie, de PTT en het openbaar vervoer, onder meer de spoorwegen, waarvan al vanouds het hoofdkantoor in Bandoeng zetelde.

Mijn taak in die beginperiode was het leiden van de Afdeling Voeding. Voor het beheren van de voedselvoorziening was echter veel meer nodig dan alleen de kennis waarover ik beschikte met mijn ervaring in importzaken en distributie.

Ik wilde de nodige ruimte krijgen om mij vooral bezig te houden met de problemen van alledag. In Bandoeng kende ik veel mensen en leveranciers, daarom meende ik, als tweede man beter tot mijn recht te komen.

Onder de uit het kamp gekomen ambtenaren bevond zich ook dhr. J. Cox, destijds op het Departement van Economische Zaken succesvol directeur van de Tapioca Centrale. Hij had internationale ervaring, en had onder meer van tapioca een groots exportproduct gemaakt. (Die sterke positie op de wereldmarkt is voor Indonesië verloren gegaan, ik weet niet of daar in later jaren nog iets van is teruggewonnen). Cox ging graag in op mijn voorstel, de leiding van de Voeding-sector op zich te nemen. Al snel kreeg hij de medewerking van een drietal vrienden en collega's, waaronder de zeer deskundige hoofdamtenaar A.M. Kottier.

Met bijzondere waardering denk ik terug aan de kennismaking en samenwerking met de vele capabele ambtenaren, die zonder morren werk aanpakten, ook al lag dat oorspronkelijk ver beneden hun oude niveau. Dank zij die krachtige en voortvarende leiding heeft de Afdeling Voeding in die eerste maanden van wederopbouw een belangrijke taak verricht. Daaronder viel vooral het weer op gang brengen en het opvangen van de productie van locale voedingsmiddelen. Jammer genoeg kon niet alles goed worden afgerond vanwege de onafhankelijkheidsstrijd, die grote delen van de Preanger langere tijd onbereikbaar voor ons maakte.

Uit Holland kwamen ook leiders uit de handelswereld. Zij waren gemilitariseerd in rangen van kapitein en hoger. Het uniform maakte het contact met de Engelse autoriteiten wat gemakkelijker. Zo stond HVD-directeur Companjen, met de rang van kolonel, aan het hoofd van een groep zakenmensen die de im- en export weer op poten moest zetten.

Daartoe werd de NIGIEO opgericht, de Nederlands-Indische Gouvernements Im- en Export Organisatie. Men vond mij de aangewezen man om deze instelling op gang te brengen en te leiden. Toch voelde ik aan dat het verstandiger was, de positie van directeur in handen te leggen van iemand die vóór de oorlog al een kantoor had geleid. Het was tenslotte een functie waarbij veel vergaderd en overlegd zou moeten worden met autoriteiten en collega's die hun kantoren weer moesten opzetten. Daarom prefereerde ik opnieuw om, na duidelijke afspraken, de zeggenschap over de dagelijkse gang van zaken op mij te nemen.

Uit de vertegenwoordigers van alle belangrijke importfirma's mocht ik zelf de directeur kiezen, en dat werd Jacques van Willigen, die vóór de oorlog het Kantoor Billiton van de Borsumij had geleid. Hij was, wat mij betrof, een uitstekende keuze. In een gesprek, dat een uur duurde, bereikten we volledige overeenstemming over de aanpak. Een planning en een werkschema lagen spoedig ter tafel. We konden putten uit een groot aanbod van volwaardige importmanagers, en slaagden er dan ook snel in, enkele prima afdelingschefs aan te trekken en te starten.

Toen alles eenmaal op dreef was gekomen, bezocht ook dhr. Companjen ons. Het eerste wat hij deed, was de goedkeuring van Amsterdam hechten aan mijn opname in de staf van HVD. Daarop uitte hij zijn verwondering over mijn afwijzing van het directeurschap van de NIGIEO.

Ik kon hem gemakkelijk overtuigen van de juistheid van mijn beslissing. Later kwam ik te weten, dat de firma's beloond werden in de mate van hun deelneming in die Organisatie. Maar ik had mijn keuze nu eenmaal bepaald met het oog op de belangen van de NIGIEO, waarmee indirect ook HVD gediend zou zijn.

In kampen in Bandoeng en Tjimahi zaten tienduizenden te popelen om huiswaarts te gaan op zoek naar familie. Het was dringend nodig om van alles te regelen. In grote legermagazijnen lagen Japanse oorlogsvoorraden opgeslagen. Daarin hadden wij totdien nogal wat afgerommeld om te voorzien in de behoeften van gezinnen, maar nu kon alles officieel gebeuren. Er kwamen ook voedingsmiddelen te voorschijn waarmee wij nauwelijks raad wisten. Onder andere zakjes met kaakjes, keiharde crackertjes, die ge-weekt moesten worden voor consumptie. Door deze overal gratis te verstrekken, kwamen wij daar heel langzaam van af.

Een bijzonder geval was *taotjo*, een bijproduct van de verwerking van sojabonen tot *ketjap*. Die vloeistof zat in vier cementen vergaarbakken van zo'n 8 bij 5 meter en 2,5 meter diep, dat waren dus 400 kubieke meters. Wat moesten wij daarmee beginnen? Een Chinese relatie bracht uitkomst. Hij bood ons een, in onze ogen, goede prijs en betaalde constant. Nieuwsgierig als ik was, kwam ik later te weten hoe hij die grote partij te gelde maakte. Hij zette in zijn magazijn mensen aan het werk om de inhoud van de bakken eerst over te hevelen in grondig schoongemaakte ijzeren drums en houten vaten van 200 en 300 liter, en vervolgens in flessen en potten.

Toen de bakken leeg waren, bedankte hij mij nog eens extra. Hij kwam er rond voor uit dat hij zeer goede zaken had gedaan.

De eerste Nederlandse legereenheden ter aflossing van de Engelsen kwamen in 1946 aan. Het waren brigades oorlogsvrijwilligers. In Bandoeng kregen wij de V-Brigade, gevormd uit Zeeuwen en Friezen. Na het herstel van de treinverbinding met Batavia werden de eerste cultuurondernemingen bevrijd en weer in bedrijf gesteld. Ik heb enkele van die bevrijdingen van zeer nabij meegemaakt en ben getuige geweest van de vreugde en de blijdschap onder de bevolking bij de komst van onze militairen.

Toen verzetsgroepen zich schuldig maakten aan massamoorden en brandstichting in Europese woonwijken, werden versterkingen aangevoerd en moesten zelfs kanonnen en raketten ingezet worden. De stad werd in tweeën verdeeld, en aan Indonesiërs werd de toegang tot de Noordelijke helft, de Europese woonbuurten, verboden. Vóór het zover kwam, werd ook onze wijk bedreigd door brandstichters. We wisten dat deze vooral bestonden uit minderjarige jongens, hooguit met spiezen bewapend, die in het donker naderbij slopen om Molotov-cocktails op daken te gooien. Wij hadden die voor ons volslagen nieuwe gang van zaken de avond tevoren kunnen waarnemen bij een overval op de wijk aan de overkant van het veld tegenover ons huis. De *siraps*, houten dakpannen die de meeste van onze huizen bedekten, waren van een ideale hardheid om de met benzine gevulde en met een katoenen lont afgesloten bierflessen bij het neerkomen te breken. De benzine verspreidde zich dan razendsnel over het dak, dat natuurlijk meteen vlam vatte.

Wij kregen bezoek van een officier, er werd een grote aanval van benden verwacht en hij adviseerde ons, onmiddellijk te evacueren naar het achter onze rij woningen gelegen Tjihapitkamp, dat wél verdedigd kon worden. Door een gat te slaan in onze achtermuur, konden wij op beveiligd gebied komen. In onze straat konden wij echter een negental strijdbare mannen op de been brengen, en we besloten, ons te verdedigen. Vrouwen en kinderen werden wél in Tjihapit ondergebracht.

Onze woning op nr 14, in het midden van de straat, werd de commandopost van waaruit wij beurtelings in groepen van drie man patrouilleerden, gewapend met stokken, kapmessen en zaklantaarns. Doel was, vanaf onze straatkant het open veld in de gaten te houden, alarm te slaan en eventuele aanvallers op de vlucht te jagen. De opzet slaagde wonderwel, want onze rij huizen werd die nacht niet aangevallen, wel de wijk ernaast, waar enkele huizen afbrandden.

Wij hoefden slechts die ene nacht op te treden. Te middernacht werd namelijk een grote kampong langs de rivier de Tjikapoendoeng getroffen door een hevige overstroming. Later hoorden wij dat de sluizen van een stuwmeer buiten Bandoeng opzettelijk geopend waren. Er vielen vele doden onder de bevolking, de schrik zat er goed in. Men zag het onheil als een waarschuwing van Allah.

De strijd werd echter alleen maar heviger. Op het grote veld vóór onze woning aan de Progostraat werd geschut opgesteld. Wij maakten toen kennis met raketten. Boven Zuid-Bandoeng cirkelende vliegtuigen gaven de te beschieten posities door aan de veldartillerie. Het verzet werd langzaam maar zeker teruggedrongen en de stad uitgedreven. Vrij spoedig kon op het veld achter de kanonnen weer gevoetbald worden, en toen vertoonden zich ook weer Indonesische verkopers met verse groenten en fruit. Dat waren geen *pemoeda's*, zij behoeften dus niet bevreesd te zijn voor wraakacties wegens relaties met Europeanen.

Er was wel voortdurend politiek contact tussen Nederland en vooraanstaande Indonesiërs die tot samenwerking bereid waren. Vaak zag het er ook hoopgevend uit, maar telkens weer liep het overleg stuk, nu eens door Den Haag, dan weer door het gewapend verzet van groepen die zich niet aan de afspraken hielden. Onze soldaten hadden heel wat problemen met de, al dan niet georganiseerde, Indonesische militante jongeren die in de omgeving opereerden. Deze werden systematisch teruggedrongen, maar hergroepeerden zij zich telkens weer. Het werd duidelijk dat zich langzaam legereenheden aan het ontwikkelen waren onder leiding van deskundig kader.

De tot officier in het KNIL (Koninklijk Nederlands-Indisch Leger) opgeleide Nasution heeft in de prille begintijd van de republiek een vooraanstaande plaats ingenomen als opperbevelhebber van het eigen leger, de TNI (*Tentara Nasional Indonesia*). In vele documentaires heeft de sympathieke oud-generaal gesproken over zijn rol in die jaren. Tijdens de recente herdenkingsmaand vertelde hij onder andere dat hij bij het gewapend moeten optreden in onrustige gebieden het gevoel had gekregen, "een tweede van Heutz" te zijn.

Een van de jongerenleiders was Adam Malik, de latere Minister van Buitenlandse Zaken, die internationale vermaardheid verwierf.

Mogelijk op instigatie van burgerautoriteiten, organiseerde de Engelse Brigadier-Generaal MacDonald op 31 Januari 1946 een plechtigheid, waarbij aan een twintigtal Bandoengers een Japans *Samurai*-zwaard werd uitgereikt op grond van hun verzetsactiviteiten in de bezettingstijd. Ik stond ook op de lijst en kreeg zo'n fraaie sabel overhandigd, een echt ere-zwaard. Toen wij medio 1947 met verlof naar Holland gingen, heb ik het meegenomen. Gelukkig maar, want bij razzia's en huiszoekingen in de woelige jaren na de onafhankelijkheid was het zeker in beslag genomen. Het zwaard hangt nu aan een wand in de huiskamer van Dick in Argentinië.

Augustus, herdenkingsmaand

Het is Augustus 1995. Kranten en TV brengen uitgebreide interviews en documentaires over de gebeurtenissen in 1945 en roepen herinneringen op aan die bewogen tijd, nu dus vijftig jaren geleden. Beelden van ongekend felle lichtflitsen, de atoombommen op Hiroshima en Nagasaki, die de capitulatie van Japan versnelden; de proclamatie van *Merdeka*, een onafhankelijk Indonesië; de roodwitte vlag.

Duitsland capituleerde in Mei 1945. Wij hoorden geruchten over "geheime" wapens die na de V1 en V2 op komst waren, maar daar bleef het bij. De dagbladen stonden vol met berichten over de succesvolle ontmoeting van Soekarno en Hatta met het Japanse opperbevel in Bangkok en de veelbelovende toezegging inzake een onafhankelijke Indonesische staat. In de plaatselijke krant, de "Tjahaya", had een weinig opvallend berichtje uit Tokio gestaan over een bombardement van Zuid-Japan. Daar was iets "onverklaarbaars" gebeurd na een luchtaanval van de geallieerden. Er zou een commissie op weg zijn naar dat gebied voor een nader onderzoek.

Op de avond van 10 Augustus 1945 kwam de grote verrassing. Na het klockgelui van de Big Ben klonk de stem van de omroeper als muziek in mijn koptelefoon: "*Japan is prepared to surrender on the conditions laid down in Potsdam*". In de eerste dagen daarna had de BBC niets naders te melden over een capitulatie en ook niet over een "atoombom". Een en ander veroorzaakte uiteraard de nodige verwarring in onze zeer kleine cirkel van vertrouwden. Had ik het allemaal wel goed gehoord? Maar voor mij was de tijding van de bereidheid tot overgave doorslaggevend. Ik had haar immers met eigen oren gehoord, daar was ik zeker van. De kranten in Bandoeng bleven echter nog zwijgen.

De berichtgeving kwam pas later op gang. Eerst op 15 Augustus kwam het verlossende woord: de onvoorwaardelijke overgave was een feit, de vrede was bereikt. De dag erna werd ik binnengeropen bij Takeda, de beheerder van de *Tekisan Kanribu*, het "Kantoor Rechtsverkeer in Oorlogstijd". Hij had mij iets bijzonders te vertellen: de oorlog was ten einde. De man was verbaasd, te horen dat ik dat al wist; ik kon argwaan voorkomen met de dooddoener dat "iedereen het al wist". Gelukkig nam hij daarmee genoegen.

Intussen had de *Kempetai* een klopjacht ingezet naar onze vriend de fotojournalist Joop Thiessen. Deze stond als Rus te boek en werd jarenlang door de Japanners vertrouwd.

Toen echter op 10 Augustus ook Rusland aan Japan de oorlog verklaarde, deed de politie een inval in zijn huis op de weg naar Lembang, en vond daar tot haar grote schrik een complete radiozend- en ontvanginstallatie.

De onderzoeking eindigde toen Thiessen zich op 15 Augustus meldde bij de Japanse autoriteiten, die intussen waren ingelicht over de capitulatie. Zij lieten hem vrijuit gaan, ook al omdat Thiessen hen vertelde dat het geallieerde opperbevel op de hoogte was van zijn bezoek. Hij mocht zijn werk voortzetten en wist zelfs al gauw een jeep te bemachtigen om zich vrijer te bewegen. Zo kon hij onder meer veel moordpartijen op door *pemoeda's* ontvoerde Nederlanders in Bandoeng op foto's vastleggen.

Verleden en toekomst van onze voormalige kolonie

Nu, na 50 jaar, zijn de TV beelden tot een overzichtelijk geheel samengesteld, beter te begrijpen door hen die die tijd niet persoonlijk hebben meegemaakt. Desondanks is in Nederland nog steeds veel onbegrip voor hetgeen er in de "*bersiap*-"tijd in Indië gebeurd is. Inmiddels heeft een historicus in Nederland vastgesteld dat ook in de Indonesische schoolboeken over de eigen geschiedenis niet gerept wordt over die tijd. Dat zou niet passen in het "helden-epos" dat officieel gekoesterd wordt.

Ook zijn er langzamerhand veel boeken op de markt verschenen die voor werkelijk geïnteresseerden alleszins de moeite van het lezen waard zijn. Voor de Indische Nederlanders in het bijzonder, omdat die groep uiteindelijk afscheid moest nemen van het geboorteland, waar zij niet langer gewent waren. Dat was tragisch, vooral door het politieke gearrewar in Den Haag.

De situatie in het onafhankelijk geworden Indië was zóver verslechterd, dat er voor de meeste Indische Nederlanders en Chinezen geen aardigheid meer aan was om in een Indonesië onder Soekarno te blijven wonen en werken. Hun verdrijving was overigens ook tragisch voor Indonesië zelf, dat in grote economische en bestuurlijke problemen geraakte door het wegvallen van zo'n grote groep ervaren werkers. Het ging om een relatief klein aantal op een bevolking van -toen- zo'n 100 miljoen zielen, maar het waren toch altijd nog circa 250.000 Indo-Europeanen en Indo-Chinezen.

Het heeft zowat 25 jaar geduurd voordat Indonesië er, middels een militaire dictatuur, in is geslaagd, orde en rust te herstellen en te komen tot hetgeen het nu is, een welvarend land met een gestadige economische groei, een opkomende gigant. Met een intussen tot zo'n 200 miljoen opgelopen bevolking spant Indonesië zich in om zich een eervolle plaats in de wereld te veroveren.

Men besteedt veel geld en aandacht aan onderwijs, de sleutel tot algemene vooruitgang. Het is een groot land, rijk aan delfstoffen, en de industriële ontwikkeling is formidabel. Zo ook de jaarlijkse economische groei. Het gemiddelde maandinkomen is gestegen van f 100 in de slechtste tijd, tot f 1.000 nu (November 1995), en het minimumloon, nu f 40, wordt langzaam verder opgetrokken, maar er heerst een enorme werkeloosheid en er komen jaarlijks een paar miljoen werkzoekenden bij.

Tot voor kort leefde men onder een staat van beleg. Die is nu opgeheven, maar er moet nog hard gewerkt worden aan democratie. Verstandige Indonesiërs erkennen ook dat er onvoldoende wordt gedaan aan sociale rechtvaardigheid; er bestaan grote verschillen tussen rijken en armen. Ook heerst er helaas nog te veel, vooral ambtelijke, corruptie. Het zal een toer zijn om die te bestrijden.

De gedurende vele jaren zozeer verslechterde verhouding met Nederland is, ondanks incidenten, onder President Soeharto weer goeddeels hersteld. Bij het staatsiebezoek in de herdenkingsmaand heeft Koningin Beatrix in een tafelrede gememoreerd dat in de harten van een groot aantal Nederlanders nog steeds een vaste plaats is ingeruimd voor land en volk van Indonesië.

Dat bezoek van de Koningin, in gezelschap van Prins Claus en Kroonprins Willem Alexander, was een succes. Wel zijn er van beide zijden discussies geweest over de datum van het bezoek (rondom de viering van de onafhankelijkheid) en over het wel of niet aanbieden van excuses. Er werden geen verontschuldigheden aangeboden, en een tegenbezoek van Soeharto ligt in het verschiet. Hoe dat zal verlopen, moeten we afwachten, want er wonen nog wel ruim 50.000 Molukkers in Nederland, die weinig of niets met hem op hebben.

Indonesië heeft te maken met honderden culturen. De geweldige archipel van ruim 17.500 eilanden kon een eenheidsstaat worden dank zij de onder Nederlands koloniaal bewind gevormde bestuurseenheid, van Sabang tot Merauke. In enkele gebieden heerst politieke onrust, en zijn bewegingen ontstaan die zeggenschap en/of onafhankelijkheid nastreven.

In Oost Timor en Irian Jaya, het voormalige Nieuw-Guinea, is militair opgetreden.

Laatstgenoemd gebied heeft op de andere helft van het eiland de onafhankelijke staat Papoea als buurland. De bevolking voelt zich in het geheel niet verwant aan de Javanen, die nu als immigranten het land binnenkomen, aangetrokken door de rijkdom aan delfstoffen. Het blijft jammer dat dit, onder druk van vooral de Amerikanen, zo moet verlopen. Robert Kennedy, die in die geschiedenis een doorslaggevende rol speelde, stierf door moordenaarshand en heeft niet beleefd welk een onheil hij heeft aangericht. Maar ach, het ging om een land met grote witte vlekken op de kaart en grotendeels bewoond door ongeletterde wilden, daar behoefde men immers niet zoveel rekening mee te houden.

Dit verhaal, zoals tot dusverre neergeschreven, handelt grotendeels over Indië/Indonesië, waar ik vijftig jaar van mijn leven heb doorgebracht. Vanzelfsprekend ben ik, ook na mijn vertrek van daar in 1959, nog heel vaak met mijn gedachten bij ons oude paradijs.

Ondanks vele uitnodigingen ben ik er niet meer teruggeweest, niet als toerist en ook niet op familiebezoek. Sinds Dick met vrouw en twee kinderen in 1960 voorgoed vertrok naar Argentinië, is daar een zó grote groep van kinderen, klein- en achterkleinkinderen gevestigd dat, áls er gelegenheid was voor een lange reis, Argentinië voorrang kreeg.

Maar de genegenheid voor Indonesië is gebleven, ook door geregelde briefwisseling met daar nog wonende familieleden. Aan die sympathie heeft het tijdschrift "Moesson", vroeger "Tong-Tong", veel bijgedragen.

Bewonderenswaardig vind ik het feit dat, na het overlijden van Tjalie Robinson, zijn weduwe en jaren later zijn dochter, zijn levenswerk met wisselend, doch uiteindelijk veel succes konden voortzetten. De eerste generatie naar Nederland uitgeweken Indische Nederlanders mag dan gedeels uitgestorven zijn, "Moesson" leeft voort.

Een nieuwer tijdschrift, "Indonesia Magazine", bevat eveneens veel lezenswaardigs voor de groep Indische en overige Nederlanders met interesse voor Indonesië en haar bevolking. In deze herdenkingsmaand bracht het een aantal historische overzichten die waardering verdienen, omdat zij vooral de jongere lezers een betere kijk verschaffen op de koloniale geschiedenis van Nederland.

Enkele historici in Nederland beijveren zich nu om via interviews van oud-Indischgasten een gesproken archief op te bouwen over het leven en werken in het koloniale Indië. Het is dan ook wel de hoogste tijd, want de groep waar het om gaat, is grotendeels (hoog)bejaard en sterft langzaam maar zeker uit. Wat het zal opleveren, is moeilijk te voorspellen. Grote groepen Nederlanders hebben er niet de minste belangstelling voor, respectievelijk schamen zich -volkomen ten onrechte- over het koloniale verleden.

Maar ook is er een sterk groeiende groep hier geboren Nederlanders die op de een of andere manier banden of wortels heeft met Indië en die verbondenheid niet wil verloochenen. De grote vraag is ook, hoe Nederlands-gezinde groepen in Indonesië zich zullen ontwikkelen. Er is weer belangstelling voor Nederland en voor het leren van onze taal. Elk jaar komen vele Indonesische jongeren hier studeren en kennis nemen van feiten uit de koloniale geschiedenis. Er is voorts een druk toeristenverkeer. Logisch ook, want het gaat om een uniek deel van de wereld, bewoond door een over het algemeen zachtmoedig en opgewekt volk.

Indonesië is nu dus sinds een halve eeuw een onafhankelijke staat. Het wordt krachtig geleid en het heeft een regering waarin ook Molukkers belangrijke plaatsen bezetten. Als eenmaal de goede wil aanwezig is, komt er ook een oplossing van de problemen van de Molukken en voor de Molukkers in Nederland, die veelal goed geschoold zijn. De grootste Islamitische gemeenschap ter wereld is op de goede weg om een vooraanstaande plaats in te nemen in Oost Azië. Dankzij de in de grondwet verankerde *Pancasila* (Vijf Fundamentele Beginselen voor de Samenleving), heerst er godsdienstvrijheid. Moge dat zo blijven. En moge het, zoals destijds het communisme werd afgezworen, thans ook de fundamentalisten buiten de deur weten te houden.

ζ ζ ζ